

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги

Наманган Давлат Университети

Иқтисодий ва ижтимоий географиясининг замонавий муаммолари
(маърузалар матни)

Наманган-2006

Маърузалар матнида иқтисодий ва социал география фанининг назарий, услубий ва амалий муаммолари баён этилган. Шунингдек, ишда иқтисодий географиянинг асосий принциплари, мазкур фаннинг Ўзбекистон Республикасида ривожланиши, минтақавий демографик муаммолар ҳам кўриб чиқилган.

Матн география ва минтақавий иқтисодиёт йўналишларидаги талаба, магистр ҳамда аспирантларга мўлжалланган.

Муаллифлар:

г.ф.д., проф. Солиев А.С
доц. Жумахонов Ш.

Масъул мухаррир:

доц. Маллабоев Т.

Такризчи:

г.ф.н., кат.ўқит Мирзаахмедов Х.С

Сўз боши

Ҳар қандай ривожланиш остида муаммолар ечими туради. Бу диалектика, яъни қарама-қаршилик қонунининг бир кўринишидир. Муаммолар кўп ва хилма-хил; бундай шароитда муаммоларнинг даражаси, долзарблиги, устуворлиги тўғрисида гап бориши керак.

Муаммо- энг аввало имконият ва воқелик, талаб (эҳтиёж) билан таклиф орасидаги номувофиқликлардан келиб чиқади. Шунингдек, у ўрганилаётган ёки кўрилаётган соҳадаги тушунмовчиликлар, ноаниқликлар билан ҳам боғлиқ. Чунончи, географиянинг, шу жумладан иқтисодий ва социал географиянинг асосий муаммоси- бу, энг аввало, унинг номи, аталиши ва таърифидир.

Маълумки, ҳозирги кунда анъанавий иқтисодий география билан бир қаторда иқтисодий ва социал география, иқтисодий ва ижтимоий география, социал-иқтисодий география, ижтимоий-иқтисодий география, ижтимоий география каби атамалар ишлатилмоқда. Демак, бу ерда ҳам аниқлик мавжуд эмас. Бинобарин, айтиш мумкинки, юзага келган ҳолат ҳам ўзига хос «ўтиш даври»-ни ифодаламоқда.

Яна бир тушунмовчилик: иқтисодий география билан унинг таркибий қисмлари (саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, аҳоли географияси ва ҳ.к.) ўртасида луғавий ғализлик ёки тушунмовчилик сезилиб турибди. Сабаби –таркибий фанлар аталиши оддий, яъни ниманинг географияси (саноатнинг, транспортнинг ва б.) эканлигини билдиради, иқтисодий география эса мутлақо бошқача бўлиб, у географиянинг сифатини англатади.

Бу ерда, агар тизим-таркиб қоидасига риоя қилсак, саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт географиясининг оддий арифметик йиғиндиси иқтисод географияси бўлиши керак эди. Аслида эса, у иқтисод эмас, балки

иқтисодий география бўлди, яъни миқдор ўзгаришлар сифат кўрсаткичларга ўтди, етук, мураккаб ва мукамал тизим (система) шаклини олди.

Худди шундай, ушбу фаннинг предмети, яъни унинг нимани ўрганиши ҳам ҳар хил тавсифланади, таърифланади. Муаллифнинг бу масалага муносабатини унинг сўнгги йилларда нашр қилдирган китоб ва рисоаларидан топиш мумкин (адабиётлар рўйхатига қаранг).

«Иқтисодий ва социал географиянинг асосий муаммолари» бакалавриятнинг сўнгги, яъни 8-ярим йиллигида ўқитилади. У биринчи курсда ўқилган «Иқтисодий ва социал географияга кириш» ўқув предметининг якуни сифатида хизмат қилади. Чунки, биринчи курсдан кейин талабалар иқтисодий ва социал географиянинг алоҳида соҳалари-саноат, қишлоқ хўжалиги, аҳоли, транспорт, шаҳарлар географияси, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси, иқтисодий географиянинг тадқиқот усуллари кабиларни ўрганадилар. Бошқача қилиб айтганда, бу ерда мазкур фаннинг дифференция, «парчаланиш» жараёни ўрганилиб, сўнгра яна интеграция, умумлашув даражасига қайтарилади; «кириш-чиқиш» билан ўз ниҳоясига етади. Бироқ, бу ўқув жараёнининг энг сўнгги, охириги нуқтаси эмас. Аксинча, кўриляётган ва мавжуд бошқа муаммоларнинг ечими ўз навбатида илмий фаолиятнинг магистратура ва аспирантура босқичларига «кириш» вазифасини ўтайди, деган умиддамиз.

Умуман олганда, география фанининг муаммолари жуда кўп ва серқирра. Аммо, географлар ўз муаммолари билан баъзан бошқалардан кейин, яъни кечроқ шуғулланадилар. Масалан, географик детерминизм, геосиёсат, минтақавий иқтисодиёт каби масалаларни даставвал географлар эмас, балки бошқа фан вакиллари (социологлар, файласуфлар, иқтисодчилар) кўтарганлар.

Шу билан бирга географлар айна пайтда ўзлари учун энг муҳим бўлган ютуқларни, фундаментал тушунча ва қонуниятларни ўзгаларга осонликча бериб қўйишлари ҳам мумкин. Биз бу ерда ландшафт, районлаштириш, ҳудудий ижтимоий-иқтисодий ёки табиий мажмуалар, географик муҳитга ўхшашларни назарда тутмоқдамиз.

Яна бир муҳим муаммо: баъзи бир фанларда бўлгани сингари география, жумладан иқтисодий географияда ҳам дифференция жараёни кечмоқда. Бу фанда ижтимоийлашув (социаллашув), сиёсатлашув, тарихийлик ва экологияга катта эътибор берилмоқда. Бу ҳам объектив ҳолатдир. Лекин иқтисодий географиянинг ҳаддан ташқари «ўнганга» кетиши, четлашуви, унинг яқин «қондоши» табиий географиядан шунча узоқлаштирадигани, бу ҳам хавфлидир. Бинобарин, иқтисодий географ бир қўли билан қўшни, қирравий йўналишларга интилса, иккинчиси билан албатта табиий географияни маҳкам ушлаб туриши керак.

Таянч иборалар.

Иқтисодий география, иқтисодий ва социал география, агломерация, инфраструктура, иқтисодий район, урбанизация, бозор иқтисодиёти, мужассамлашув, ихтисослашув, кооперация (ҳамкорлик), комбинатлашув, ҳудудий меҳнат тақсимооти, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари, система (тизим), иқтисодий географик ўрин, геосиёсат, минтақавий иқтисодиёт, минтақавий сиёсат, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш, комплекс, мажмуа, экология, демографик вазият, меҳнат ресурслари ва бозори, саноат тугуни, саноат райони, ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилиш, миллий иқтисодиёт, хўжаликнинг ҳудудий таркиби ва тузилмаси, хўжалик тармоқлари, геоиқтисод ва ҳ.к.

Маъруза-1. Иқтисодий ва социал географиянинг ҳозирги замон мазмуни(2 соат).

Режа.

1. Иқтисодий ва социал географиянинг тадқиқот объекти ва предмети.
2. Геоиқтисод ва иқтисодий география.
3. Иқтисодий география ва ижтимоий география.
4. Фаннинг бошқа мамлакатларда аталиши.

Жамият ривожини билан уни ўрганувчи фанларнинг тадқиқот объекти ҳам мураккаблашиб ва такомиллашиб боради. Бу табиий ва ўз-ўзича қонуний ҳолдир. Жумладан, иқтисодий географиянинг объекти авваллари маълум бир мамлакат ёки районнинг хўжалик ва аҳолиси, ишлаб чиқариш кучларининг жойланишидан иборат бўлган бўлса, кейинчалик у хўжалик ва аҳолининг ҳудудий таркиби ёки тизими, ҳудудий ижтимоий-иқтисодий мажмуалар (комплекслар) шаклини олди. Шунга мувофиқ ушбу фаннинг вазифаси ҳам ўзгариб борди. Чунончи, илгари асосий эътибор қаерда нима борлигини ўрганишга қаратилган бўлса, ҳозирги кунда эса нима учун у ёки бу воқелик айнан шу жойда вужудга келганлигини илмий асосда изоҳлаб ва баҳолаб берилиши талаб қилинади. Бундай қонуниятларни чуқур англаш фаннинг амалий (конструктив) аҳамиятини янада оширади. Чунки, у энди турли йирикликдаги ҳудудий ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг таҳлилидан уларнинг ташҳисига, ундан эса башорат ва бошқариш даражасига кўтарилмоқда.

Демак, жамият тараққиёти, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва жойланишидаги жараёнлар иқтисодий география объектнинг ўзгаришига сабаб бўлади. Шунга мос равишда бу фаннинг тадқиқот предмети ва вазифалари ҳам такомиллашиб боради. Айни пайтда

бундай эволюцион жараёнлар фан номини замон талабига мувофиқлашувиға олиб келди. Бинобарин, анъанай иқтисодий география аста-секин иқтисодий ва социал географияға, у эса ўз навбатида мураккаброқ ва мужассамроқ шаклга-ижтимоий географияға айлан-моқда.

Айтиш жоизки, мазкур фаннинг муайян бир барқарор, барчани қаноатлантирувчи таърифи мавжуд эмас. Бунга сабаб-география фаннинг кенг қамровлиги, объект ва номининг давр мобайнида ўзгариб туриши бўлиши мумкин. Шу билан бирга иқтисодий география таърифларининг кўпчилигида ишлаб чиқариш кучлари, уларнинг жойлашиш хусусиятлари таъкидланади. Булар ушбу фаннинг ўзак тушунчасига, аксиомасига айланиб қолган. Албатта, бу бежиз эмас, зеро иқтисодиётнинг асосини ишлаб чиқариш кучлари, иқтисодий географиянинг моҳиятини эса уларнинг жойлашув хусусиятлари белгилаб беради. қолаверса, ривожланиш фақат аниқ бир жойда, маконда амалга ошади, шу боис жойланиш ривожланишининг ҳудудий инъикосидир.

Масалаға бундай ёндашув назаримизда иқтисодий географиянинг тарихий ривожланиши билан боғлиқ. Маълумки, ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштириш муаммолари даставвал Европада, хусусан Германияда немис олимлари И.Тюнён, А.Вебер, А.Лёш, В.Кристаллер ва бошқалар томонидан амалиётда кўриб чиқилган. Бироқ улар ўзларининг жойлаштириш (штандорт) ғояларининг натижасини «иқтисодий география» деб таърифлашмаган. Аксинча, бу масалалар кўпроқ ҳудудий иқтисод ёки геоиқтисод доирасида, иқтисодиёт фанининг бир қисми сифатида қаралган.

Ўйлаймизки, ҳозирги кунда ҳам фаннинг таърифида «ишлаб чиқариш кучларининг жойлашуви» иборасини қолдириш керак, зеро ҳар қандай жойлаштириш муайян бир ҳудудда амалга оширилади. Аммо фанимизнинг бугунги предмети учун бу кифоя қилмайди. Сабаб у энди

иқтисодийгина эмас, балки иқтисодий ва социал-ижтимоий география мақомини олмоқда. Шу ваядан, бундай таъриф фаннинг номи билан мазмуни, шакл ва моҳиятини мувофиқлаштиролмади.

Тўғри, «ишлаб чиқариш кучлари» энг аввало унинг субъекти, эгаси-аҳолини ҳам ўз ичига олади. Лекин бу ерда аҳоли асосан иш кучи мазмунида, яъни иқтисодий категория шаклида назарда тутилади. Инсон, унинг ижтимоий ҳаёти, социал муносабатлари эса бу ибора қамровидан четда қолади. Бусиз фан илгаригидек иқтисодий, ишлаб чиқариш географияси бўлиб қолаверади.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда иқтисодий ва социал география таърифини тахминан шундай бериш мумкин: **иқтисодий ва социал гегография** мустақил фан сифатида турли мамлакат ва районларда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш ва жойланиш хусусиятлари ҳамда инсон ҳаёт фаолияти ва яшаш тарзининг ҳудудий жиҳатларини ўрганади. Қисқача қилиб эса ижтимоий географияни жамият ҳаёти ва фаолиятини ҳудудий ташкил этиш тўғрисидаги фан деб таърифлаш тўғри бўлади. Шубҳасиз, келтирилган таъриф ҳам мутлоқ аниқликка даъвогар эмас. Аммо, шу билан бирга аминмизки, у иқтисодий ва ижтимоий жабҳаларни ўз доирасига олган ҳолда фаннинг туб моҳиятини ўзида акс эттиради ва уни тўла ифодалаб беради.

Берилган таърифнинг эга ва кесими, аниқловчиси ва тўлдирувчиси, яъни биринчи ва иккинчи даражали қисмлари мавжуд. Чунончи, агар ушбу ифодалардан гапнинг эгаси «турли мамлакат ёки район», «ҳудуд» тушунчалари олиб ташланса, у ҳолда географияга ўрин қолмайди. Демак, айнан ана шу иборалар ушбу таърифнинг географияга тааллуқлилигидан далолат беради.

Худди шундай, «хусусият» (кесим) сўзи ҳам география учун ўта муҳимдир. Чунки, фаннинг асосий, пировард мақсади ишлаб чиқариш

кучларининг жойлашуви, инсон ҳаёт тарзининг турли районлардаги ўзига хос ва бетакрор хусусиятини очиб беришидан иборатдир (тарихда ҳам айнан шундай: жамият тараққиётидаги турли даврлар хусусияти аниқланмаса, ушбу фан ўз моҳиятини йўқотади). Зеро, ҳамма жойда бор нарса географияда мутлақо бўлмаслиги керак. Агар ҳамма жой бир рангда текис, бир хил даражада бўлганда эди, географиянинг ҳам, қолаверса жамият ривожланишининг ҳам ўзи бўлмас эди.

Бизнинг таърифимиз қўпол бўлмаслиги ва кенгайиб кетмаслиги учун унга мажмуалар ёки комплекслар (тизимлар) ғояси киритилмади. Аслида эса иқтисодий ва социал география ўзи ўрганаётган воқеликни муайян ҳудудда ва фақат алоҳида-алоҳида эмас, балки ўзаро алоқадорликда, яъни маълум бир ҳудудий тизимлар доирасида кўради.

Шу боис юқоридаги берилган таърифни янада мукамаллаштира бўлади, яъни: «**иқтисодий ва социал география** ишлаб чиқариш кучларини турли мамлакат ёки районларда ривожланиш ва жойланиш хусусиятлари ҳамда инсон фаолияти ва яшаш тарзини ҳудудий ижтимоий-иқтисодий тизимлар доирасида ўрганади», деб ифодалаш мумкин.

Сатрлар остида иқтисодий ва социал географияни ижтимоий география деб аташга мойиллигимиз сезилиб турибди. Бу, биринчидан, фаннинг ўзини ички ривожланиш қонуниятлари, ундаги дифференциация ва интеграция жараёнлари билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, ушбу фан номини ривожланган мамлакатлардаги шаклига мувофиқлаштириш билан асосланади. Дарвоқе, кўпгина хорижий мамлакатларда фаннимиз айнан шундай: ижтимоий, гуманитар ёки инсон географияси сифатида расман қабул қилинган.

Бундан ташқари, яна бир масалага эътибор берайлик. Маълумки, географиянинг бош фалсафий масаласи табиат билан инсон(жамият) ўртасидаги муносабат ва алоқадорликни ўрганишдан иборатдир. Бу

иккиликнинг бири-табиатни ўрганувчи фанлар туркумини «табий география» деб юритилиши ҳеч кимда шубҳа қолдирмайди. Аммо унинг иккинчи бўлаги, яъни инсон ёки жамият масалаларини тадқиқ этувчи фанни бир сўз билан қандай ифодалаш мумкин? Аниқки, бу ерда «иқтисод» сўзи ҳеч тўғри келмайди ва у табиатга муқобил тура олмайди. Иқтисод ва ҳаёт, иқтисод ва сиёсат бўлиши мумкин, бироқ табиат ва иқтисод бирлиги, жуфтлиги асло мос эмас. Бинобарин, ана шу мантиқий мулоҳаза нуқтаи назаридан ҳам нотабий географик фанлар мажмуини инсон, жамият географияси ёки янада тўғрироғи ижтимоий география деб юритишга асос бўлса керак.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, иқтисодий ва социал географияни ижтимоий география шаклида ифодалаш фақат биз киритган янгилик эмас, асло. Ҳатто собиқ Иттифоқда ҳам ушбу тушунча кўпчилик олимлар (Ю.Г.Саушкин, В.М.Гохман, С.Я.Нўммўк., М.Д.Шаригўн ва бошқалар) томондан анча йиллар муқаддам ишлатилган эди.

Маъруза-2. Бозор иқтисодиёти ва иқтисодий география(2 соат).

Режа.

1. Бозор иқтисодиётининг асосий моҳияти
2. Бозор иқтисодиётининг худудий жиҳатлари
3. Иқтисодий ва иқтисодий географик самарадорлик.
4. Янги шароитда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш.

Бозор муносабатларига ўтиш фақатгина моддий, яъни ишлаб чиқариш соҳасида эмас, балки ижтимоий ҳаётда, жумладан, фан ва илмий тадқиқот жараёнида ҳам юз беради. Бунда энг аввало тафаккур, илмий дунёқарашда анъанавий назарий услуб, тамойил ва ёндашувлар янги шароитга, талаб ва эҳтиёжга мувофиқ равишда ўзгаради. Шу нуқтаи

назардан ўтиш даври ижтимоий жабҳаларда иқтисодий муносабаталарга нисбатан ўзгача кечиши мумкин.

Янги шароитдаги ўзгаришлар иқтисодий географиянинг ривожланишига жуда катта таъсир кўрсатади. Чунки, ушбу фан бевосита иқтисодий муносабатларни, ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий жиҳатларини таҳлил ва ташҳис этади. Бинобарин, бозор иқтисодиёти тармоқ доирасидан ташқари ҳудуд тизимида ҳам содир бўлади, корхоналарнинг эркин муносабати ёки тармоқлар рақобати айна пайтда соғлом рақобат, соғлом рақобат муҳитини назарда тутади. Зеро, ҳар қандай рақобат заминиде тенгсизлик, номувофиқлик ётадики, бу хусусиятлар айна чоғда ҳудудлар таркибида ҳам намоён бўлади. Ҳудудий меҳнат тақсимоотидаги бундай ўзгаришлар, турдош ва турли тармоқларга ихтисослашган районларнинг ўзаро рақобатда («мусобақада») ривожланиши ўзининг моҳияти ва мазмунига кўра иқтисодий географик жараённи англатади. Шунингдек, ягона иқтисодий макон, эркин иқтисодий минтақалар, ўсиш кутб ва марказлари, саноат парклари ва технополислар бевосита иқтисодий маънога эга.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, бозор муносабатлари шароитида иқтисодий география ўзининг туб моҳиятига эришади. Сабаби- бундай шароит ҳамма вақт иқтисодий фикрлашни, самарадорликни тақозо этади ва ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш ҳам ҳудди шундай мақсадни кўзлайди. Демак, бозор иқтисодиёти- ҳудуд иқтисодиёти, маълум макон доирасида эришиладиган иқтисодиёт ҳамдир.

Шу мазмунда қараганда, «иқтисодий» география иқтисод географияси (масалан, саноат ёки қишлоқ хўжалиги географияси) ёхуд геоиқтисодиёт ҳам эмас. Иқтисод географияси бу энг аввало корхона ёки тармоқларнинг ҳудудий тарқалишидаги иқтисод бўлса, иқтисодий география унга кўра анча мураккаброқ тушунча ҳисобланади.

Иқтисод географияси учун ниманинг қаерда жойлашиши муҳим бўлса, иқтисодий географияда ниманинг қаерда ва қандай ҳудудий ташкил этилганлиги, яъни сифат кўрсаткичлари устувор аҳамиятга эгадир. Бу ўринда айтиш лозимки, ушбу фан яқин вақтга қадар асосан биринчи мазмунда талқин қилинди ва ўрганилди, иккинчи йўналишнинг ривожланиши эса ҳозирги кундаги долзарб масаладир.

Иқтисодий география икки карра иккиннинг тўрт эмас, беш бўлишини кўзлайди ва бундай иқтисодга ишлаб чиқариш корхоналарини тўғри ҳудудий ташкил этиш натижасида эришилади. Шунинг учун у, энг аввало, ҳудудий мажмуа ёки тизимлар доирасида юзага келиши мумкин. Чунки, бундай шароитда турли хўжалик корхоналарининг ўзаро уйғунлашуви, ҳудудий мувофиқлиги вужудга келади ва бу «қўшимча» иқтисоднинг шаклланишига олиб келади.

«Штандорт» ёки ишлаб чиқаришни жойлаштириш ғоясининг яратувчиси немис олими А.Вебер ҳам авваламбор ана шундай иқтисодийликни назарда тутган эди. «Агламерацион омил» ва самарадорлик, транспорт ҳаражатларини мумкин қадар камайтириш, ягона инфраструктура тизими асосида иқтисодий тежамкорлик ва фойдани орттириш ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш туфайли амалга оширилади. Бунинг учун турли кўламдаги ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари шакллантирилади ва ривожлантирилади. Бундай мажмуалар эса энг аввало ҳақиқий иқтисодий географиянинг тадқиқот объектига киради.

Геоиқтисод, яъни географик иқтисод масаласига келсак, у ҳозирги айтилган маънога биров яқинроқ туради. Бундан ташқари, уни регионал ёки ҳудуд, аниқроғи минтақа иқтисодиёти мазмунида ҳам эътироф қилиш мумкин. У ҳолда бу маълум бир регион ёки минтақадаги хўжалик мажмуасининг иқтисодиёти шаклида қабул қилинади. Умуман олганда эса

геоиктисод худди сиёсий иқтисод ёки тармоқ иқтисодиёти – «иқтисодий иқтисод» тушунчаларига ўхшаш иборадир.

Яна шуни эътиборга олиш лозимки, мустақил мамлакатимизнинг бозор муносабатларига ўтиши айна пайтда анъанавий иқтисодий ва социал география фанининг жаҳон андозаларига мос равишда ижтимоий география мақомини олишига тўғри келмоқда. Албатта, бу ерда ҳам ижтимоий география жамият географияси бўлмай, у мазмун ва мақсадига кўра мураккаброқ ва мукамалроқ тушунчадир. Ижтимоий география авваламбор жамиятни ёки кишилар ҳаёт фаолиятини ҳудудий ташкил этиш муаммолари билан шуғулланади. Ташкил этиш эса ҳамма вақт етук ва мукамал тизимлар ғоясига мувофиқ бошқаришни назарда тутди ва бу масала ҳам бозор иқтисодиёти шароитида ўзгача амалга оширилади. Сабаби-мулкчиликнинг турли шакллари мавжудлиги, унинг давлат тасарруфидан чиқарилиши, ўз навбатида, бу соҳадаги давлатнинг анъанавий функциясини ўзгартиради. Эндиги шароитда давлат ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва ҳудудий ташкил этиш муаммоларини бевосита эмас билвосита, яъни солиқ, нарх-наво, молия-кредит ва минтақавий сиёсати доирасида амалга ошириб ёки тартибга солиб боради.

Иқтисодий географиянинг ана шунга ўхшаш назарий ва амалий муаммоларини тадқиқ қилиш ҳозирги кундаги муҳим масалалардан ҳисобланади. Бу бош мақсадга эришиш учун тадқиқотчи маълум илмий ўрганиш восита ёки усулларни яхши билиши ва улардан амалда фойдалана олиш керак.

Ўқув ва илмий-тадқиқот методлари турлича. Бироқ, уларнинг самарадорлиги, муваффақияти энг аввало алоҳида усулларни ўз ўрнида ва бир-бири билан алоқадорликда қўллашдир. Иқтисодий географияда айниқса, статистика ва картография методларидан фойдаланиш катта аҳамиятга эга.

**Маъруза-3. Иқтисодий ва социал географиянинг асосий
принциплари: ҳудудийлик ва комплекслик(2 соат).**

Режа

1. Иқтисодий географияда ҳудудийлик
2. Ҳудуднинг иқтисодий ва социал географиядаги аҳамияти.
3. Географияда комплекс ва комплекс ёндошув.
4. Ҳудудийлик ва комплекснинг фойдаланиш меъзони.

Албатта, ҳар қандай фаннинг предмети, таърифи унинг асосий тамойилларини ўзида акс эттириши шарт. Чунки ўзининг методологияси ва методи, мактаби ва йўналиши, тадқиқот предмети ва принципларига эга бўлмаган фан мустақил фан ҳисоблана олмайди.

Хўш, география ва шу жумладан, ижтимоий географиянинг бош тамойиллари нималардан иборат? Фикримизча, бу ерда турли даражадаги асослар мавжуд, уларнинг айримлари фақат шу фанга тегишли бўлса, қолганлари умумиллий, фалсафий аҳамиятга эга.

Шубҳасиз, география фанининг энг биринчи тамойили унинг **ҳудудийлигидир**. Зеро, географияни ҳудудий муносабатларсиз, макон тушунчасисиз тасаввур этиб бўлмайди. Аммо, шу билан бирга, ҳудудга ўзига хос борлиқ сифатида турлича ёндашилади. Масалан, муҳандислик (ерсозлик) ҳамда район планировкасида кўпроқ ҳудудни ташкил этишга эътибор берилади. Бунда ер майдонининг ўзи маълум мақсадлар учун тайёрланади. Жумладан, уни барча инфраструктура шахобчалари билан жиҳозланган ҳолда саноатчилар учун ижарага бериш ёки сотиш мумкин.

Ижтимоий географияда анъанавий тарзда «ҳудудий ташкил этиш» ибораси қўлланилиб, у одатда мазмун ва шакллари бўйица ишлаб чиқариш

кучларини жойлаштиришга яқинроқ туради. Шу билан бирга оддий жойлаштиришдан фарқ қилиб, ишлаб чиқаришни, аҳоли ёки хўжалик тармоқларини ҳудудий ташкил этиш айти пайтда уни муайян мақсадга йўналтирилиши ва энг муҳими- бошқарилишини ҳам ўз ичига олади-ки, бу ушбу тушунчанинг илмийроқ ва амалийроқлигидан дарак беради. Бу ерда тизим (система) қондасига мувофиқ маълум бир воқеликни ташкил этиш аваламбор уни бошқариш ниятида амалга оширилади.

Маълумки, географлар нигоҳида ҳудуд қиёфаси ўзининг барча мавжудоти билан гавдаланади ва бир қарашда у тўла қамраб олинади. Бирок, кўриб турилган ҳудудда ундаги бор элементлар(йўл, дарахт, ўй, кишилар, транспорт ва ҳоказо) якка-якка ёки аксарият ҳолда муайян ҳудудий бирликда бўлади. Шу жиҳатдан қараганда ижтимоий географиянинг тадқиқот объектига кирувчи барча предметлар турли ҳудудий мажмуа шаклини ташкил этади. Чунончи, қишлоқ хўжалиги тармоқлари - экинзорлар ва чорвачилик яйловлари, рекреация манзилгоҳлари, ўрмонзорлар ва бошқалар ареал (майдон) кўринишига эга. Саноат марказлари ва аҳоли пунктлар нукта ёки тугун, транспорт йўллари, гидрографик шахобчалар эса тасмасимон (чизиксимон) шаклида кўзга ташланади ва худди шу тарзда харитада тасвирланади. Бу ўринда бир сўз билан айтиш мумкинки, ижтимоий география ана шу майдон, чизик ва нукталарнинг жойлашуви, уларнинг ўзаро ва ташқи муҳит билан ҳудудий муносабатларини ўрганади.

Бундан ташқари, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ҳудудий шакли сифатида ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари (комплекслари, саноат тугунлари ва районларни), аҳолининг бундай ташкил этиш шаклларига эса турли тип ёки йирикликдаги қишлоқ ва катта-кичик шаҳарлар, шаҳар агломерациялари, конурбация ва мегалополисларни кўрсатиш ўринли. Транспортда транспорт тугунлари, аҳолига хизмат

кўрсатиш географиясида-маиший комбинатлар ёки фан географиясидаги ҳудудий илмий тадқиқот мажмуалари ҳам ушбу соҳаларнинг ҳудудий ташкил этиш шаклларига киради.

Худуд миқёсида ҳар хил катталиқ ва йўналишдаги муҳит вужудга келади. Жумладан, анча кенг бўлган иқтисодий ва мулкчиликнинг турли шакллари мавжуд бўлган рақобат муҳити, социал-иқтисодий ва нисбатан торроқ доирадаги социал муҳитни ажратиш мумкин. Муҳитларнинг ушбу кўринишлари билан шунга мос рвишда ижтимоий географиянинг асосий қисмлари: иқтисодий, социал-иқтисодий ҳамда социал география шуғулланади(Солиев, 1995).

География фанининг иккинчи бир муҳим тамойили **комплексдир**. Бироқ, бу ерда комплекс ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ёки ҳудудий ташкил этиш шаклини эмас, балки масалага, фан объекти ва предметига ёндашув маъносини англатади. Айни пайтда комплекслик география фани учун алоҳида усул (метод) ҳам эмас, аксинча, у фаннинг принципларидан бири бўлиб, унинг ўзига хос ва туб моҳиятини ифодалайди.

Шу билан бирга, баъзан «комплекс географик(ёки иқтисодий географик) тадқиқот» ибораси ишлатилади-ки, назаримизда, бу ҳам ортиқча ёки хатоликдир. Чунки, географик тадқиқот ҳамма вақт комплекс бўлади, бусиз у ўз моҳиятидан ажралиб қолади. Экологик ёндашув асосида ҳам комплекслик ётади ва бу уни географик дунёқарашга жуда ёқинлаштиради. Айрим ҳолларда «мажмуали географик тадқиқот» ҳам дейишади. Бу ҳам унча тўғри бўлмаса керак.

Комплекслик ўрганилаётган объектга атрофлича ёндашув, уни алоқадорликда кўришни тақозо этади. Шу маънода у тизимли (системали) қарашга ҳам ёқинлашади. Аммо бу тамойилдан тўғри ва оқилона фойдалана олиш лозим. Акс ҳолда тадқиқот натижаси «ҳар соҳадан бир шингил», саёз, юзаки ва қуруқ бўлиб, баъзан ўзи нимани ўрганилиши

кераклиги ҳам сезилмай қолинади. Бинобарин, ушбу тамойил моҳиятини мисли дарахт шаклида тасаввур қилмоқ зарур: дарахт танаси ўрганилаётган асосий ҳодиса бўлса, унинг шох ва шохчалари шу муаммо билан бевосита алоқадор масалалар мажмуасидир. Бунда дарахт танаси ўта йўғонлашиб, шох-шаббасиз ва, аксинча, шохлар катталашиб, унинг танаси кўринмай қолмаслиги керак. Биринчи ҳолда комплексликнинг ўзи бўлмайди, иккинчисида эса ҳаддан ташқари масаладан четга чиқиб кетиш аёндир. Масалан, боғдорчилик географиясида темир йўл транспорти ёки аҳолининг туғилишини чуқур ўрганиш асло талаб қилинмайди.

Худди шундай *худудийлик* тамойилининг ҳам нозик жиҳатлари мавжуд. Бу ерда биз тадқиқот объекти-худудни жуда катталашиб кетмаслигини назарда тутмоқдамиз. Чунки, бундай ҳолда ҳам тадқиқот натижаси юзаки, умуртқасиз бўлиб қолади.

Биз шу пайтгача катта худудни «кичрайтириб» ўргандик. Энди эса бунинг акси, кичик жойни катталаштириб, йирик масштабли тадқиқотларни ўтказиш муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этади. Дарвоқе, ривожланган хорижий мамлкатлар (АҚШ, Япония, Германия ва бошқалар) тажрибаси айнан шундан далолат беради.

Бу мамлакатларда, биздан фарқли ўлароқ, асосан микроиқтисодий, микрогеографик ёндашув устувор туради. Эҳтимол, шунинг учун бўлса керак-тадқиқотлар аниқ, пухта ва амалий жиҳатдан юқори бўлади. Тўғри, тадқиқот объекти сифатида каттароқ худудни ҳам олиш мумкин. Лекин бундай ҳолда худуднинг барча қисмини эмас, аксинча, муҳим муаммоларини унинг айрим ва турли нуқталари мисолида чуқурроқ таҳлил қилиш ва шу негизда ўрганилаётган объект ва унга ўхшаш жойларга хос бўлган умумий қонуниятларни асослаб бериш талабга мувофиқдир (рус тилида бундай ёндашувни *метод ключей* ёки *метод глубокого бурения* деб ҳам айтишади).

Шундай қилиб, ҳудудийлик ва комплекслик география фани учун ўта зарур. Бироқ улар ўз меъёрида бўлиши керак. Бошқача қилиб айтганда, ушбу ёндашувлар ҳамма вақт аниқлик билан бирга олиб борилиши тўғрироқ бўлади. Профессор Э.Б.Алаев аниқликни (конкретликни) географиянинг алоҳида тамойили сифатида кўрсатади. Биз эса уни юқоридаги икки асосий тамойилнинг умумий махражи, мезони ёки «икки плюс бир» шаклида кўришни истар эдик. Сабаби, муаммо қанча кенг ва чуқур, маълум бир мақсад доирасида атрофлича, ҳар тарафлама ва айни пайтда аниқ таҳлил этилса, унинг хулосалари ҳамма вақт юқори бўлади.

Комплекслик система ғоясига ўхшаш. Аммо ўхшашлик айнан бир хиллик эмас. Комплекстикда асосий урғу муаммони атрофлича ўрганиш тилаб этилса, системали ёндашувда у ички ва ташқи жиҳатдан, ўзаро алоқадорликда поғонасимон шаклда таҳлил этилади. Комплекстикда объект «энига», системада «бўйига» кўриладики, биринчисида асосий мезон кенглик бўлса, иккинчисида чуқурликдир.

Албатта, география фани учун системадан кўра комплекс яқинроқ ва анъанавийроқдир. Чунки, географиянинг ўзи комплекс ва комплекслар ҳақидаги фандир. Бинобарин, комплексга комплекс ёндошув шарт ва зарур. Аммо, юқорида таъкидлаганимиздек, комплексликнинг чегараси бўлиши талаб этилади. Гап шундаки, география ҳудудлар, чегаралар тўғрисидаги фан бўлсада, баъзан унинг ўзини ҳад-худуди, чегараси йўқ; айрим ҳолларда улар размерсиз фанга айланиб қолади-ки, бу албатта ижобий эмас. Шу боис, географиянинг асосий касбий касалликларидан бири бўлмиш аниқсизликка қарши курашиш керак. Бинобарин, системада амалийлик янада юқорироқ, зеро, ҳар қандай система бошқарув билан боғлиқ, бошқарув эса кўрилаётган объектнинг ташкил қилинишини, тик (вертикал) ва горизонтал, ички ва ташқи алоқаларни назарда тутди.

Комплексликда энг муҳими масалани (муаммони) тўғри ва аниқ чегаралаш, ва тадқиқот доирасини белгилаш бўлса, системада –бирламчи элементни аниқлашдир. Чунки, комплекс ғоясида таркиб унча аҳамиятли эмас, система эса ҳамма вақт ўзининг ички тузилишига, таркибига, турли босқичдаги «системаларга» бўлинади ва фақат бирламчи элемент бундай хусусиятга эга бўлмайди.

Шундай қилиб, иқтисодий ва социал географияда, ҳудудийлик, комплекс ва тизим (система) принцип ёки умумметодологик асосларга тўғри риоя қилиш ҳам муҳим назарий-амалий муаммолар сирасига киради.

Маъруза-4. Иқтисодий географияда тарихийлик, экологик ёндошув ва демоцентриқ принцип (2 соат).

Режа.

1. Тарихийлик ёндошув ва географияда тарихий метод.
2. География тарихи ва тарихий география.
3. Экологик ва географик ёндашув.
4. Демоцентриқ принцип.

Географиянинг икки асосий тамойили-худудийлик ва мажмуалиликдан сўнг *тарихийлик* туради. Бу принцип макон ва замон, замину замон бирлигидан келиб чиқади. Зеро, ҳар қандай ҳодиса маълум бир вақтда ва муайян бир жойда содир бўлади. Шунинг учун географияга тарих керак. Сабаби-ҳозирги мавжуд воқелик ўз-ўзича, бирданига вужудга келмаган. Бинобарин, бу воқелик қачон ва қандай шароитда пайдо бўлган ва у қандай ривожланиш босқичларини босиб ўтган-буларнинг ҳаммасини ҳозирги борлиқдан келиб чиққан ҳолда аниқлаб олмасдан туриб асосий масалани ҳал этиб бўлмайди. Фақат ўтмишни таҳлил этиш орқали

ҳозиргини баҳолаб бўлади, бу эса ўз навбатида келажакни, истиқболни илмий башорат этишга йўл очади.

Тарихийлик тамойилининг муҳимлигини Н.Н.Баранский ҳам таъкидлаган. Бу олим: «Мамлакат ва районлар иқтисодий таърифини шундай берингки, у оёғи билан ерга–геология, геоморфология ва тупроқ-шуносликка, танаси билан тарих орқали ўтиши (биз чиздик – А. С.), боши билан эса сиёсат ва мафкурага таяниши, тақалиши керак», деб ўқтирган эди. Кўриниб турибдики, тарихийлик иқтисодий географик таъриф ва тавсифнинг асосий қисмини ташкил этади.

Айтиш лозимки, географияга қанчалик тарих керак бўлса, тарих учун ҳам география шунчалик зарур. Бироқ география тарихга, тарих эса географияга айланмасин. Шу боис географияда тарихий ёндашув ўтмишнинг барча майда-чуйдасини эмас, балки ҳозирги ҳолатнинг юзага келишида айнан қайси тарихий воқеа ва босқичлар сабаб бўлганини аниқлаши етарлидир. Масалан, агар республикамиз пойтахти Тошкент шаҳрини иқтисодий географик таърифламоқчи бўлсак, унинг илк бор вужудга келганидан кейин, сўнгги муҳим тарихий воқеалар инобатга олинса кифоя. Улар: ўтган асрнинг иккинчи ярмида (1865 й.) Туркистоннинг Россия томонидан босиб олиниши ва Тошкентнинг Туркистон генерал губернатор-лигининг пойтахти вазифасини бажариши, 1917 йил «Социалистик инқилоб» йили, 1924 йил Ўрта Осиё республикаларининг ташкил этилиши, 1930 йил Ўзбекистон республикаси пойтахтининг Самарқанддан Тошкентга кўчирилиши, Иккинчи жаҳон уруши йиллари, 1966 йил Тошкентда ер қимирлаши ва, ниҳоят, 1991 йил Ўзбекистоннинг мустақилликка эришган йили. Ана шу бурилиш ёки тарихий воқеалар бугунги Тошкентга, унинг ҳудуди, хўжалиги ва аҳолиси, шаҳар қурилишига озми-кўпми ўз таъсирини ўтказган, из қолдирган.

қолган оралиқ воқеалар эса бизга айна пайтда унча зарур эмас. Бинобарин, уларни тарих фани учун қолдириш керак.

Географияда тарихийлик тамойили тарихий географиянинг ўрнини олмаслиги лозим. Бу ерда тарихий ёндашув ўрганилаётган ҳодисанинг ўтмишига қисқача сафар қилинишини аңлатади, тарихий география эса ўтмишнинг алоҳида поғоналарида табиат ва, хусусан, хўжалик тармоқлари, аҳоли ва бошқалар қай даражада ривожланган ва қандай жойлашган каби масалаларни таҳлил этади ёки кўз ўнгимизда гавдалантиради. Шу билан бирга, тарихийлик географиянинг тарихи ҳам эмас. Чунки географиянинг тарихи деганда сўз кўпроқ географик кашфиётлар тўғрисида боради. Шундай қилиб, тарихийлик тамойили, тарихий география ва география тарихидан фарқ қилади, у бу ерда қўйилган мақсадга тўлароқ қандай эришиш асосларидан бирини ифодалайди, ўтмишга бугунги кун нуқтаи назаридан эмас, балки унга ўша давр ва муҳитдан келиб чиқиб баҳо бериш, мавжуд воқеликка тарихий қарашни талаб этади.

Аслини олганда, тарихсиз география (географиясиз тарих) бўлмайди. Демак, улар бир-бирларини тўлдиради. Аммо уларни алоҳида-алоҳида қараш ҳам нотўғридир. Чунончи, немис олими А.Геттнер географияда тарихийликни инкор этган, у хронологияни рад этиб, хорологияни тан олган. Бу жиҳатдан у немис олими, файласуф И.Кант ғояларига асосланган. Албатта, бундай бир томонламалик ножоиздир. Ҳатто анъана бўлиб қолган «ишлаб чиқариш кучларнинг ривожланиши ва жойланиши» ибораси ҳам бу иккиликнинг чамбарчас боғлиқлигини билдиради. Бу ерда агар ривожланиш тарих бўлса, жойланиш география демакдир. Ҳар қандай ривожланиш маълум бир ҳудуд доирасида амалга ошади, жойлашув эса ривожланишнинг ҳудуддаги аксидан бошқа нарса эмас.

География фанининг тамойилларидан яна бири *экологик ёндашувдир*. Экология ўзининг туб моҳиятига кўра организмларнинг ички, ўзаро ва ташқи муҳит билан алоқадорлигини англатади. У бу жиҳатдан географик дунёқарашнинг мазмунига ҳам анча мос келади. Сабаби географияда барча воқеа ва ҳодисалар ўзаро ҳамда ташқи муҳит билан ҳудудий муносабатда кўрилади. Шу боис, экология маълум маънода географияга жуда яқиндир. Шунинг учун бўлса керак, баъзи олимлар бу икки тушунчани маънодош сифатида ишлатганлар. Масалан, чикаголик Х.Бэрроуз «Инсон экологияси ёхуд география» номли мақоласини (1923 й) ёзган эди.

Дарҳақиқат, географиядаги комплекслик тамойили экологик дунёқарашга ўхшаб кетади. Аммо географик дунёқараш экологик ёндашувга кўра кексароқ ва мазмунан бойроқдир. Сабаби, атроф-муҳит масалалари, унинг мусаффолиги ва аҳоли саломатлигига таъсири географияда ҳали экология вужудга келмаган вақтда ҳам мавжуд эди.

Маълумки, географиянинг бош фалсафий масаласи табиат ва инсон (жамият) муносабатларидир. Табиатнинг жамият ривожланишига таъсири классик бўлса, жамият, ишлаб чиқаришнинг табиатга, атроф-муҳитга таъсири ҳозирги замон экологиясидир. Демак, ҳар иккисида ҳам ўзаро уйғунликда қараш, мушоҳада юритиш талаб этилади. Бироқ, экологик принцип айни пайтда фақат алоқадорликни эмас, балки пастдан юқорига томон, занжирсимон боғлиқликни, асосан инсон атрофидаги муносабатларни назарда тутаяди. Чунончи, иқтисодий ва социал географияда ишлаб чиқаришни ва ривожлантириш, хом ашёни казиб олиш, уни қайта ишлаш, тайёр маҳсулот яратишга қадар бўлган жараёнга экология ҳамроҳ бўлади; у айниқса ушбу жараённинг бош ва сўнгги ва (охирги) нукталари, яъни табиатдан хом ашёни олиш ва тайёр маҳсулотни яратишда кўпроқ эътиборга моликдир.

Айнан шу мазмунда қараганда, экологик тамойилга Н.Н. Колосовскийнинг энергия ишлаб чиқариш цикллари ва И. В. Комарнинг ресурс цикллари тўғрисидаги ғоялари жуда қўл келади. Чунки, бу ғоялар заминида ишлаб чиқариш жараёнининг аввалги ва охириги нуқтасигача «бошдан оёқ» экологик ёндашув ётади.

Экологик тамойил, айниқса ишлаб чиқаришни ижтимоий ва ҳудудий ташкил этиш шакллари, хусусан, мужассамлашув билан уйғунлашиб кетади. Масалан, қанча ишлаб чиқариш мужассамлашуви юқори бўлса (корхона йирик ёки корхоналар мажмуи бир жойда кўп бўлса), экологик вазият, одатда, бунинг акси бўлади. Демак, бу ерда «ривожланган» тушунчаси кўп ҳолларда экологик носоғлом маъноси билан ёнма-ён туради. Бир неча мисоллар келтирайлик: Бошқирдистон пойтахти Уфа шаҳрининг ўзида 3 та йирик нефтни қайта ишлаш заводлари мавжуд; Украинанинг Мариуполь (Жданов) шаҳрида ёки Россиянинг Новокузнецк шаҳрида ҳам 3 тадан металлургия корхоналари ишлаб турибди. Бу жиҳатдан айтиш мумкинки, ушбу шаҳарлар ривожланган йирик саноат марказлари ҳисобланади. Лекин, айти пайтда бу шаҳарларнинг бир неча минглаб аҳолиси экологик ночор аҳволда бўлиши ҳам аёндир.

Худди шундай, ўзимизнинг Чирчиқ шаҳарини олайлик. У ўлкамиздаги дастлабки «социалистик шаҳар», чинакам саноат марказига айланган эди. Ўттизинчи йиллардан бошлаб бу ерда турли йирик саноат корхоналари бирин-кетин қурилган эди. Айниқса, бу ерда кимё заводлари кўпроқ жой олди. Устига-устак Чирчиқдан, собиқ СССРда «энг йирик» капролактама корхонаси ҳам жой олди. Шундай қилиб, бу шаҳар республиканинг йирик индустриал марказига, ривожланган районига айлантирилди. Аммо, шу билан бирга, бу ерда яшайдиган 150 минглик аҳоли учун экологик муҳит ҳам бузилди.

Афсуски, юзага келган ночор экологик вазияти фақатгина Чирчиқнигина эмас, балки у билан деярли тутшиб кетган қарийб 2,5 миллионли азим шаҳар – Тошкент аҳволига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Агар биз Чирчиқ саноат марказининг географик жойлашганлигини, пойтахт Тошкент ва унинг агломерациясига сувнинг ҳам, ҳавонинг ҳам Чирчиқ томонидан (тоғ минтақасидан) келишини эътиборга олсак, у ҳолда географик кўрликнинг, ҳудудий саводсизлик ёки маданиятсизликнинг гувоҳи бўламиз. Демак, экологик тамойил ҳам география учун ўта муҳимдир. Бироқ у асло ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга қарши турмайди. Аксинча, бу ерда жойлаштириш масалаларини кўпроқ барча омил ва шароитларни атрофлича инобатга олган ҳолда «етти ўлчаб бир кес» маносида, географик экспертиза асосида амалга ошириш ҳамда замонавий, чиқиндисиз, экология нуқтаи назаридан мақбул ва тоза технологияни жорий қилишни ҳисобга олиб ҳал этиш лозим. Шубҳасиз, мустақил мамлакат, унинг мустаҳкам миллий иқтисодиёти учун барча саноат тармоқлари, шу жумладан, кимё, металлургия ва бошқа корхоналар ҳам зарур. Аммо улар мумкин қадар тўғри ва ҳозирги замон технологияси билан жойлаштирилиши лозим.

Шу билан бирга экологик масалалар фақат саноат географиясидагина эмас, балки улар қишлоқ хўжалик, аҳоли ва шаҳарлар, транспорт, рекреация, тиббиёт географияси каби йўналишларни ўрганишда ҳам асосий ўринда туриши керак. Бошқача қилиб айтганда, географик дунёқараш экологик фикрлаши билан сингдирилмоғи шарт. Бинобарин, ҳудудийлик, комплекслик ва экологик тамойиллар асло бир-бирига зид бўлмай, аксинча, ёнма-ён туришлари талаб этилади (руслар бу ўринда «не вместо, а вместе» дейишади.)

Ижтимоий географиянинг яна бир принципи *демоцентризм* ёки *антропоцентризм*дир. Чунки, барча ҳудудий иқтисодий муносабатлар

асосида энг аввало инсон-моддий ва маънавий бойликларни яратувчиси ва айна пайтда уларнинг истеъмолчиси жой олади. қолаверса, тарих, жамият тарихи ҳам инсонсиз бўлмайди. Бундан ташқари, даставвал соф табиий маънога эга бўлган экология тушунчаси ҳам индустриялаштириш ва урбанизация туфайли социал ёки инсон экологиясига айланмоқда.

Н. Н. Баранский инсонсиз географияга бор вужуди билан қарши ва «Инсонни унутибсиз!» деб хитоб қилар эди. Чиндан ҳам ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнининг марказида инсон туради. Бироқ, инсон аввалгидек, фақат ишлаб чиқариш кучи, унинг субъекти, ишчи кучи бўлмай, балки у ўз номи билан Буюк Инсондир. Шунинг учун инсон табиати, биогеографияси, яшаш тарзи, урф-одати каби соф ижтимоий масалаларнинг ҳудудий жиҳатлари ҳам ўрганилиши лозим.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда, илмий-техника тарққиёти ва бошқаларда инсон омили, унинг талаб ва эҳтиёжи, дунёқараши муҳим ўрин тутди. Шу нуқтаи назардан демоцентрик тамойил ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишда эътиборга олиниши билан бир қаторда инсоннинг ўзи ҳам ўрганилиши аҳамиятдан холи эмас. Чунончи, унинг ўқиши, дам олиши, даволанишига ўхшаш бевосита ишлаб чиқариш жараёнидан ташқарида ётган ва киши яшаши билан боғлиқ барча масалалар социология, этнография, психология фанлари қиррасида тадқиқ этилиши керак.

Шундай қилиб, ҳудудийлик, комплекслик, тарихийлик, экология ҳамда демоцентрик ёндашувлар ижтимоий географиянинг мустақиллиги ва мустаҳкамлигини, барқарор ва қатъийлигини таъминлайди. Шу билан бирга бу асосий принциплар алоҳида-алоҳида эмас, балки биргаликда кучли, таъсирчан бўлади. Улар ушбу фанни ижтимоийлаштириш, сиёсийлаштириш, иқтисодийлаштириш ва маҳалийлаштириш каби

йўналишлар ёрдамида амалиётга татбиқ этилса, у янада самаралироқ натижа беради.

Барча фанларда бўлганидек, география, шу жумладан, ижтимоий географияда дифференциация (турланиш) жараёни кетмоқда. Шу боис, мамлакатимизда жаҳоннинг илғор давлатларидаги бой тажрибалар, янги илмий йўналишлар ҳам жорий этилса, бўлажак ёш мутахассислар замон талаби даражасида тайёрланган бўлади.

География фанининг яна бир ажойиб ва бетакрор имтиёзи бор. Бу ҳам бўлса унинг интеграцион салоҳиятининг кучлилигидир. қамрови кенг бўлган география жуда кўп фанлар билан «қўшничилик» қилади ва туташ мавқега эга. Улар жумласига тарих, биология, геология, социология, демография, иқтисодиёт, экология, психология, ҳуқуқшунослик, шаҳарсозлик, тиббиёт ва бошқалар киради.

Демак, география бу фанлар билан алоқада ва унинг кучи ҳам ана шунда. Бошқача қилиб айтганда, география учун турли фанлар қиррасида янги-янги йўналишлар ва ютуқларга эришиш имконияти мавжуд. Чунки география фани барча фанлар тизимида қулай «географик ўринга» эга, у марказда (махражда) ва шунинг учун қолган фанларнинг кўпчилиги истаса-истамаса географияга тўқнашади.

Маъруза-5. Иқтисодий районлаштиришнинг долзарб

муаммолари

(2 соат).

Режа.

1. Географияда район тушунчаси.
2. Иқтисодий районнинг таърифи.
3. Иқтисодий районлаштиришнинг принцип ва омиллари

4. Иқтисодий районлаштиришнинг аҳамияти

Барча фанларда бўлганидек, географиянинг ҳам бирламчи, ўзак тушунчаси мавжуд-ки, усиз бу фан тўғрисида сўз юритиш асло мумкин эмас. Агар турих фани учун давр, биология учун хужайра, химияда молекула тушунчалари ушбу фанлар учун энг муҳим ҳисобланса, географияда бундай вазифани район тушунчаси ўтайди.

«Район» сўзи француз тилидан олинган бўлсада (инглиз тилида у регион деб ҳам юритилади), у ҳозирги кунда халқаро, яъни байнанминал мазмунга эга. Бинобарин, уни республика, парламент, конституция, ландшафт каби сўзлар қаторида бемалол ишлатиш мумкин ва катта хатолик бўлмайди. Хусусан, мазкур тушунчани айнан шу шаклда соф географик бирликлар маъносида қўллаш зарур. Сабаби –уни маъмурий ҳудудларга тегишли бўлган «ноҳия» ёки «туман» кўринишига ўгириш балким мумкин дир, бироқ ҳақиқий географик районни, районлаштиришни географик туман, туманлаштириш шаклида татбиқ этиш ўта кулгили ва ноўрин дир.

Хўш, район, шу жумладан иқтисодий район нима ва у қайси мақсадларда зарур? Мавзунинг туб моҳияти ҳам ана шунда. Район, агар ўта қисқа ва оммабоп (ҳаммабоп, географлар учунгина эмас, балки барча саводхон, оддий ҳудудий фикрлаш ва географик маданиятли кишилар учун) даражада таърифламоқчи бўлсак, уни умумий ўхшаш хусусиятлари билан ўз атрофидан ажралиб турувчи ҳудуднинг бир қисми сифатида талқин қилиш мумкин. Демак, район бу ҳудуд (ёки нисбатан каттароқ ҳудуднинг бир бўлаги), ер юзи эса «гео»-дир. Бинобарин, районни албатта «географик район» дейишга катта эҳтиёж йўқ, зеро ногеографик районнинг ўзи бўлмайди. Айниқса, бундай иборани қўллаш иқтисодий географлар учун шарт эмас. Шундай қилиб, ҳар қандай район – у географик район дир

ва бу ерда ортикча сўзга зарурият йўқлиги ҳаммага аён ва равшан бўлмоғи даркор. Масалан, Фарғона иқтисодий районини оладиган бўлсак, бу ерда «Фарғона» ҳам, «район» ҳам маълум ҳудуд, яъни географик маънони англатади. Шу боис, уни «Фарғона иқтисодий географик райони» шаклида талқин қилишга ҳеч зарурият бўлмаса керак.

Район тушунчаси ва унинг мазмун-моҳияти ҳозирги замон тизим-таркиб (система-структура) принципига ёки илмий дунёқараш ёндошувига ҳам мос келади. Чунки, район ўз навбатида райончалардан, улар эса яна нисбатан кичикроқ ҳудудий бирликлардан ташкил топади (худди «матрёшка» ўйинчоғидек). Кўриниб турибдики, район бу кўп босқичли, поғонасимон тушунчадир. Худди шундай, маълум бир ҳудудий ситема ўз таркибига эга, бу ҳам эса ўзидан кейинги поғонага нисбатан системадир. Бошқача қилиб айтганда, ҳар қандай ҳудудий бирлик, агар у очик система шаклида кўрилса, ўзидан каттароқ ҳудудга нисбатан таркиб (системача, кичикроқ система) ва айна пайтда ўзининг ички тузилиши нуқтаи назардан яхлит системадир. Юқорида келтирилган мисол-Фарғона иқтисодий райони мустақил Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиёти тизимида таркибий бирликдир. Шу билан бирга, у алоҳида Фарғона, Андижон, Наманган вилоятлари (таркиб)лардан ташкил топган. Худди шундай, мазкур вилоятлар ҳам босқичсимон ҳудудий тузилмалардан иборат.

Иқтисодий районлар шаклланишининг ўзига хос тартиби ёки механизми мавжуд бўлиб, унинг илдизи ҳудудий меҳнат тақсимотига бориб тақалади. Ҳудудий меҳнат тақсимоти эса ижтимоий меҳнат тақсимотининг бир томони ва у моҳиятан *иқтисодий географик жараённи* англатади. Шундай қилиб, ҳудудий меҳнат тақсимоти ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш оқибатида алоҳида жойларнинг муайян хўжалик соҳаларга *ихтисослашуви*, бир ҳудуднинг қолган ҳудудлардан ана шу жиҳатдан фарқланиши вужудга келади. Натижада мамлакат хўжалигининг

худудий тузилмаси ва таркиби, геоиктисодий тизимнинг ички тафовутлари –аниқроғи иқтисодий районлар тўри шаклланади. Турли йўналишдаги иқтисодий районлар тўри ва уларнинг ўзаро худудий муносабати, жойлашуви, бизнинг фикримизча, иқтисодий географик вазият ёки ҳолатни юзага келтиради.

Иқтисодий географик жараён –худудий меҳнат тақсимоли узлуксиз, доимий бўлганлиги сабали районлар тўри ва таркиби ҳам ўзгариб боради. Аммо хўжаликнинг худудий таркиби унинг тармоқлар таркибига кўра бироз суст ўзгарувчан бўлади. Шу билан бирга макроиктисодиётнинг (миллий иқтисодиётнинг) худудий ва тармоқлар тузилмаси орасида мунтазам алоқадорлик мавжуд: тармоқлар таркибидаги ўзгаришлар хўжаликнинг худудий таркибига, яъни минтақавий иқтисодиётга ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Иқтисодий районлаштириш маълум принцип ва омилларга асосланади. Улардан энг муҳимлари: хўжаликнинг ихтисослашуви ва комплекс (мажмуа шаклида) ривожланиши, худудий яхлитлик ёки бирлик, географик ўрин, район ҳосил қилувчи марказ-турли йирикликдаги шаҳарларнинг мавжудлиги, ички транспорт ва бошқа инфраструктура элементларининг умумийлиги ва хоказо. Шу 4 қаторда маъмурий-худудий бирликлар, уларнинг истиқбол ривожланиш муаммолари ва устувор йўналишлари ҳам эътиборга олинади.

Иқтисодий районлаштиришни икки хил амалга ошириш мумкин. Биринчисида-мамлакат майдони ва унинг маъмурий бирликлари турли миқдор ва катталиқдаги худудларга ажратилади. Бунда районлар таркибига киритилмаган бирор жой, у ерда хўжалик объекти бор ёки йўқлигидан қатъий назар, четда қолмайди. Одатда, ўқув жараёнида ва мамлакатнинг минтақавий сиёсатини амалга оширишда ана шу тартибдаги районлар назарда тутилади. Иккинчи хил районлаштириш эса кўпроқ

илмий-тадқиқот ишларида ажратилиб, улар асосан соҳавий (тармоқ) хусусиятига эга бўлади. Бундай районлар таркибига фақат ўрганилаётган хўжалик соҳаси мавжуд бўлган жойлар киритилади, холос, қолган ҳудудлар эса «бўш» қолаверади. Масалан, Ангрен-Олмалиқ тоғ-кон саноати ёки қизилқумдаги қорақўлчилик шу тоифадаги районларга кирилади. Демак, иқтисодий районлар интеграл (умумий) ва тармоқ районларга бўлинади.

Шундай қилиб, иқтисодий районлар объектив географик борлик, асосий мақсад эса уларни тўғри ажрата олиш, аниқлашдан иборатдир. Ҳар қандай мамлакат доирасида иқтисодий районларнинг турли-туманлиги пировард натижада, унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланганлигидан далолат беради ва айти пайтда бу-ички ҳудудий меҳнат тақсимоти, иқтисодий географик жараённинг чуқурлашувини акс эттиради.

Мадомики иқтисодий районлар ҳар қандай мамлакатда (бу ерда унинг майдони, катта-кичиклиги муҳим аҳамиятга эга эмас) вужудга келар экан, мумкин бўлган мунозара ёки баҳслар фақат уларнинг сони, таркиби ва чегаралари ҳақида бўлиши мумкин. Масалан, З.М.Ақромов ва П.М.Мусаев томонидан ёзилган «Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий жуғрофияси» ўқув дарслигида 8 та иқтисодий «ноҳиялар» ажратилган: Тошкент, Фарғона, Мирзачўл, Самарқанд, Бухоро-қизилқум, қашқадарё, Сурхондарё ва қуйи Амударё (бирок, бу ўринда жуғрофия ўрнида география, ноҳия ўрнига район ибораларини қўллаш тўғрироқ бўлар эди).

Биз юқорида иқтисодий районлар тўри ва таркиби вақт давомида ўзгариб туришини таъкидлаган эдик. Шу йўсинда ёндошадиган бўлсак, шубҳасиз, мустақил Ўзбекистон Республикасининг миллий ва минтақавий иқтисодиётини мустаҳкамлаш, мамлакатимизнинг ёқилғи-энергетика, дон (ғалла) ва йўл (транспорт) мустақиллигига эришувини жараёнида унинг иқтисодий районлари ҳам сон ва сифат жиҳатидан таъсир топиб бориши

муқаррардир. Эҳтимол, келажакда /узор-Бойсун-қумқўрғон темир йўлини қурилиши оқибатида қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари ўзаро иқтисодий ва географик жиҳатдан «яқинлашиб», ягона жанубий иқтисодий районни шаклланишига сабаб бўлиши ажаб эмас. Айтиш мумкин Самарқанд, Бухоро ва Навоий вилоятлари яна анъанавий Зарафшон иқтисодий районлари доирасида бирлаштирилиши мумкин (Солиев, «Истиқбол» журнали, 1993, №1-2; Солиев, Султонов «Иқтисод ва ҳисобот» журнали, 1998, №8).

Мамлакатнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши ва иқтисодий районлари ўртасида муайян алоқадорлик мавжуд. Шу билан бирга алоҳида вилоятлар хўжалиги ҳам иқтисодий район шаклида кўрилиши мумкин. Бироқ, бундай тоифадаги бирликлар маъмурий-иқтисодий районлардир. Аслида улар мамлакатнинг геосиёсий тузилмасини ташкил этади, ҳақиқий (реал) географик районлар эса унинг геоиктисодий тузилмасини акс эттиради.

Баъзилар иқтисодий район ва районлаштиришни собиқ Иттифок, коммунистик ғоялар билан асоссиз боғлайдилар ва шу боис ундан воз кечиш тарафдори бўлиб чиқадилар. Ҳақиқатда эса мутлақо бундай эмас; назарий ғоя ва концепциялар, агар улар чинаккам илмий бўлса, сиёсий мафкура билан бевосита боғлиқ эмас. Зеро фан, илмий тадқиқот натижалари миллат ва элатни билмайди, уларнинг оламшумул, байналминал аҳамияти ҳам ана шунда. қолаверса, районлаштириш ғоялари фақат собиқ Совет даврида вужудга келмаган, улар ундан олдинроқ ҳам мавжуд эди. Ҳозирги кунда ҳам ҳар қандай мамлакат (ижтимоий тузумидан қатъий назар) иқтисодий географик тавсифига бағишлаган китобни олинг, уларнинг барчасида иқтисодий районлар, ички тафовутлар банди албатта бор. Чунки мазкур бўлимсиз у тўлақонли, мукамал географик асар бўла олмайди.

Ҳатто собиқ Иттифоқ худудида ташкил топган мустақил давлатлар, масалан, Россия Федерацияси, қозоғистон Республикасининг янги чиқарилган иқтисодий ва социал географияси дарсликларига ҳам районлар қисми киритилган. Чунки, иқтисодий географик таъриф икки қисмдан, яъни тармоқлар ва регионал баёнидан иборат бўлмоғи зарур. қолаверса, ҳар қандай билим яхлитликни, бир бутунликни энг аввало алоҳида-алоҳида қисмларга, бўлакларга бўлиб ўрганишни, таҳлил қилишни тақозо этади. Айни чоғда бу-гуруҳлаш ва классификация методига ҳам мос келади.

Боз устига, биз мамлакатда иқтисодий районларнинг шаклланишини эски «сарқит» эмас, балки суверен республикамизнинг кўзгуси деб эътироф этмоқчимиз. Зеро, агар илгари Ўзбекистон собиқ СССРнинг бир парчаси, чеккаси бўлган бўлса, энди унинг ўзи бир дунё, улкан ва келажаги буюк давлатдир. Табиийки, бундан мустақил давлат ўзининг ички маъмурий ва геоиқтисодий тузлмасига эга бўлиши шарт.

Тўғри, сиёсий ва иқтисодий мустақиллик шароитида иқтисодий районларга бўлган аввалги муносабат-уларнинг социалистик режалаштириш ва бошқариш объекти сифатида қаралиши, планли ва пропорционал ривожланиши каби илгариги сиёсат ўз кучини тамомила йўқотди. Буларнинг ўрнига ҳозирги давр учун долзарб ва устувор аҳамиятга эга бўлган мамлакат доирасида худудий меҳнат тақсимотини кенг кўламда ривожлантириш, ички иқтисодий интеграцион жараёнларни авж олдириш, мустақил давлатнинг минтақавий сиёсатини илмий асосда ишлаб чиқиш ва уни ҳаётга татбиқ этишга ўхшаш масалалар олдинга сурилмоқда. Худди корхона ёки тармоқлар сингари эркин-худудий рақобат, худудлар иқтисодий ривожланишининг демократлашуви, бозор муносабатларига ўтиш даврида ишлаб чиқариш кучларини худудий ташкил этишни давлат томонидан бошқариб, тартибга солиб бориш,

геоэкологик муаммоларни ҳал этиш масалалари муҳим бўлиб келмоқда. Айнан шу нуқтаи назардан қараганда, иқтисодий районлар билан бир қаторда улардан йирикроқ бўлган иқтисодий минтақаларни ҳам шакллантириш зарурияти туғилади. Чунончи, республикада Марказий, Шарқий, Жануби-/арбий ва Шимоли -/арбий минтақаларни ажратиш мумкин (Россияда ана шундай йирик ҳудудий бирликлар «округ» деб аталмоқда).

Мамлакатимиз ҳудудлари ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларини яратишда, унинг минтақавий сиёсатини амалга оширишда иқтисодий районлаштириш илмий ва методологик асос сифатида хизмат қилади. Айни пайтда, районлаштириш география фанининг бош принципи ҳамдир; чунки мамлакат хўжалиги ҳудудий таркибини, унинг ички ранг-баранглигини фақат районлаштириш орқалигина чуқур ўрганиш мумкин. Бундан географик билим ва фикрлаш учун ўзга йўл йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Мамлакат ёки минтақалар хўжалигини фақат тармоқлар принципи асосида ўрганиш иқтисодий географик дунёқарашни қаноатлантирмайди; унда ички ҳудудий тафовутлар, бир жойнинг иккинчи жойдан фарқи унча сезилмайди. Бинобарин, иқтисодий география фанини (у ўқув предметиғина эмас!) ўрганишда бу икки тамойилга – тармоқлар ва ҳудудий методларни уйғунлаштиришга катта урғу бермоқ зарур. Бироқ, бу иккиликда, шубҳасиз ҳудудий таркиб ва тузилма, районлаштириш аҳамиятлироқ бўлмоғи талаб этилади. Сабаби- аввалроқ қайд қилганимиздек, район, районлаштириш умуман география фанининг умуртқа поғонаси, ўзаги, ибтидо ва интихосидир. Бундай оддий ҳақиқатни унутиш ёки уни тан олмаслик географияни камситиш, таҳқирлаш, уни фан мақомида инкор этиш билан баробардир.

Маъруза-6. Саноатда ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ташкил этиш муаммолари (2 соат).

Режа.

1. Саноатнинг ҳудудий ва ижтимоий ташкил қилиш шакллари.
2. Мужассамлашув ва унинг таърифи.
3. Ихтисослашувнинг ҳозирги шароитдаги аҳамияти.
4. Кооперациянинг комбинатлашувдан асосий фарқи.

Ўзбекистон Республикасининг сиёсий мустақиллиги унинг миллий иқтисодиётини мустаҳкамлашни тақозо этади. Бу борада мамлакатимиз ўзига хос хусусиятларга эгадир. Чунончи, қулай агроиклимий шароитлар, ҳар хил хом ашё ва маъданларга бой захиралар, меҳнат ресурсларининг кўплиги ва халқимизнинг тарихий шаклланган анъана ва удумлари республиканинг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустақил ривожланишига имкониятлар яратади.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ўтиш даврининг объектив қийинчиликлари Ўзбекистонда босқичма-босқич ҳал қилинмоқда. Айни пайтда бундай қийинчиликлар айрим «иттифоқдош» республикаларда анча кескин тус олмоқда. СССР парчаланиши туфайли горизонтал иқтисодий алоқаларнинг бузилиши, ишлаб чиқариш кооперациясининг ўта катта ҳудудда, марказлаштирилган ҳолда ташкил этилганлиги ва «Бутуниттифок меҳнат тақсимоотидаги» камчиликлар ана шундай оқибатларга олиб келади.

Бозор муносабатлариги ўтиш илгари мавжуд бўлган социалистик ишлаб чиқаришнинг қатор ғоя ва тушунчаларидан қатъийлик билан воз кечишни талаб қилади. Эндиги шароитда мулкчиликнинг турли шакллари вужудга келтириш ва шу асосда эркин рақобат муҳити ва кўп қатламли иқтисодиёт тизимини жорий этиш катта аҳамиятга эга.

Хусусийлаштириш ва мулкчиликнинг нодавлат шакллари ривожлантириш кўпроқ ва илдамроқ қишлоқ хўжалигида амалга ошириладики, бу ҳам бўлса мамлакатимиз иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос хусусиятини ифодалаб беради. Масалан, мавжуд маълумотларга қараганда, Ўзбекистонда яратилган саноат маҳсулотининг деярли 2/3 қисми нодавлат секторига тўғри келса, бу кўрсаткич қишлоқ хўжалигида 97-98 фоизга баробардир.

Сиёсий мустақилликни иқтисодий мустақилликсиз тасаввур этиб бўлмаслиги ҳаммага аён. Ўз навбатида иқтисодий барқарорлик ва мустақиллик, энг аввало, озиқ-овқат (жумладан, дон етиштириш) ҳамда ёқилғи-энергетика ва йўл мустақиллигини таъминлашсиз амалга ошмайди. Айнан шу хусусда республика раҳбарияти томонидан тегишли ва муҳим зарурий чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида саноатнинг ижтимоий ташкил этиш шакларида сезиларли ўзгаришлар бўлиши аниқ. Жумладан, концентрация (мужассамлашув) ҳозирги шароитда кескин ўзгаради. Бундай ўзгариш бевосита ёки соф ҳолдаги ишлаб чиқариш мужассамлашувига ҳам, шунингдек, унинг ҳудудий шаклига ҳам тааллуқлидир.

Маълумки, илгари йирик саноат корхоналарини қуриш анъана бўлиб қолганди. Худди шундай улкан корхоналар бизнинг республикамизда ҳам қурилган эди. Ҳозирги кунда бундай ишлаб чиқариш мужассамлашуви билан боғлиқ булган муаммолар жиддий тус олмоқда. Чунончи, «Ишлаб чиқаришни ҳудуд бўйлаб планли ва пропорционал ривожлантириш ва жойлаштириш» бўйича социалистик тузумдаги тамойил ўз кучини йўқотиш билан бир хил йўналишдаги саноат корхоналари кўпгина вилоятларда қурила бошланди (авваллари бундай корхоналар фақат айрим жойларда бўларди, холос). Бунинг асосида ўзига хос ҳудудлараро эркин ва

соғлом рақобат вужудга келдики, бу ҳам бозор муносабатларига тегишли бўлган белгидир.

Бироқ, бундай рақобат муҳитини шаклланиши натижасида мавжуд йирик корхоналарни хом ашё билан тўла ва узлуксиз таъминлаш тартиби бироз бузилди. Оқибатда, кўпгина саноат корхоналари, айниқса, енгил ва озиқ-овқат саноати тегишли хом ашё билан етарлича таъминланмаган ва шу боис улар тўла қувват билан фаолият кўрсатмаяптилар. Оғир саноатда эса бундай ҳол, асосан, горизонтал иқтисодий алоқаларнинг бузилиши, керакли хом ашё ва дастгоҳларнинг етишмаслиги сабабли содир бўлмоқда. Бинобарин, келажакда тармоқлараро ва районлараро иқтисодий интеграция шароитларига ҳам эътибор бериш керак.

Ўтиш даврида ихтисослашув ҳам ўзгача кечади. Бунда аввалги тор ихтисослашув, «монополия»га, яккаҳокимликка барҳам берилади, детал (қисм) ва технологик ихтисослашув камайиб, предмет ихтисослашув ривожланиб боради. Демак, ўтиш даврида ҳудудий меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш принциплари ҳам ўзгаради, энг муҳими –қаер нимани ишлаб чиқариши, нимага ихтисослашуви бозор, талаб билан боғлиқ бўлиб қолади.

Маълумки, собиқ «Умумиттифоқ меҳнат тақсимотида» ҳар бир республика асосан бир ёки икки маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган эди, ўзи жаҳон бозорига бевосита чиқа олмасди. Ўша даврда республикалар хўжалиги ниҳоятда бир-бирига боғлиқ, интеграциялашган эди. Айтиш мумкинки, Иттифоқ парчалангандан сўнг айнан ана шундай ҳолат талайгина қийинчиликларга сабаб бўлди: ҳар бир республика ўзининг олдинги «бир ёки икки» маҳсулоти билан қолди, сиёсий мустақилликка иқтисодий мустақиллик қийинчиликлар тўғри келмай қолди. Бу эса собиқ иттифоқдош республикаларда ўтиш даврини, айниқса, унинг бошланғич йилларини анча оғир кечишига олиб келди.

Ҳозирги кунда ихтисослашув фақат республика миқёсида эмас, балки алоҳида ҳудудлар, минтақалар эҳтиёжидан, маҳаллий ва минтақавий бозор талабларидан ҳам келиб чиққан ҳолда амалга оширилмоқда. Масалан, илгари бутун Ўзбекистонда шиша идишлар Тошкент вилоятининг фақат Искандар шаҳарчасида ишлаб чиқарилар эди. Энди эса бундай маҳсулотнинг ишлаб чиқариш географияси кенгайиб (у қувасойда ҳам ташкил қилинган), рақобат муҳити юзага келмоқда.

Бирок, таъкидлаш лозимки, ихтисослашув ҳар қандай ҳолда ҳам маълум даражада сақланиб қолиши шарт. Акс ҳолда мамлакат, вилоят ва бошқа минтақалар турли босқичдаги бозорларга қатнаша олмайдилар, улар орасида иқтисодий интеграция жараёнлари ҳам бўлмайди. қолаверса, уларнинг ўрни, «ўзлиги» ҳам ҳудудий меҳнат тақсимоти, ихтисослашув билан белгиланади; ихтисослашган соҳа шу жойнинг умуртқа поғонаси, «башараси» ҳисобланади. Ҳудудий меҳнат тақсимоти ихтисослашувга, бир жойнинг иккинчи жой иқтисодиётидан фарқ қилишига, районлар шаклланишига олиб келади. Бундай «занжирсимон» ҳолат иқтисодий география, ҳудудий тараққиёт дифференцияси ва интеграция жараёнининг негизида ётади. Асосий мақсад эса ихтисослашувни меъёрида ташкил қилиш, бозор мунасабатларига ўтиш даврида лозим бўлган шароитда уни осонлик билан, бешикаст ўзгартиришдан иборатдир.

Ихтисослашув район иқтисодиётининг ҳаракатлантирувчи кучидир, у очик, эркин иқтисодиётнинг вужудга келишида энг асосий омилдир. Дарҳақиқат, ихтисослашган соҳалар орқалигина корхоналар, вилоят ва мамлакатлар ўзаро мунасабат қиладилар. Бу мамлакат ичида геоиқтисодий хавфсизликни таъминлашга олиб келади, жаҳон бозорида эса унинг мавқеини ифодалайди.

Ихтисослашув ҳамкорлик, кооперация билан чамбарчас боғлиқ. Юқорида таъкидлаганимиздек, ўтиш даври иқтисодиётида

мамлакатлараро, хусусан собиқ иттифоқдош республикалар орасидаги кооперация анча бузилди. Мамлакат ичида дастлабки пайтларда ҳар бир корхона, шаҳар ёки вилоят хўжалиги ҳам мустақил бўлишга уринганлиги туфайли улар ўртасидаги ҳамкорлик ҳам биров қисқариши мумкин.

Масалан, тўқимачилик саноатини олайлик. Илгари Тошкент, Фарғона, Бухоро каби марказларда йирик ип-газлама комбинатлари барпо этилган эди. Улар хом-ашёни, яъни пахта толасини яқин жойлашган қўйшни вилоятлар пахта тозалаш заводларидан ҳам олар эди. Ҳозирги кунда бундай типдаги корхоналар деярли барча вилоятларда қурилган. Натижада юқоридаги корхоналарнинг кооперацияси (ҳамкорлиги) бузилди, катта қувватга, кўп ишчи ходимларга эга бўлган комбинат оқсаб қолди.

Айни пайтда кооперациянинг бошқа шакллари ривожланиб бормоқда. Чунончи, хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда қўшма корхоналарнинг қурилиши ҳам кооперациянинг муҳим бир туридир.

Ишлаб чиқаришда детал ва технологик ихтисослашувнинг вақтинча камайиши, кооперация жараёнининг қисқариши ўз навбатида комбинатлашувнинг ривожланишини тақозо этади. Чиндан ҳам ҳозирги шароитда ҳар қандай йирикликдаги корхона ёки ташкилот «универсал» бўлишга ҳаракат қилмоқда.

Маълумки, комбинатлашувда муайян бир хом ашё аосида турли хил маҳсулот ишлаб чиқариш ташкил этилади. У деярли барча саноат тармоқларига хос объектив жараёнлардир. Аммо комбинатлашув албатта аниқ бир йўналишга ихтисослашув, асосий ишлаб чиқариш жараёни атрофида шаклланиши лозим. Чунки ҳар қандай мамлакат ёки вилоят хўжалиги энг аввало маълум ривожланган соҳа билан тавсифланади.

Комбинатлашувнинг муҳим иқтисодий томонлари мавжуд. Чунончи, хом-ашё, «ярим маҳсулот» (полуфабрикат) ва бошқа имкониятлардан

фойдаланишда транспорт харажатлари камаяди, иқтисодий самарадорликка эришилади. Комбинатлашув ишлаб чиқариш чиқиндиларидан, «иккиламчи» хом-ашёдан фойдаланиш негизда ҳам олиб борилади. Бу, шубҳасиз, катта иқтисодий ва энг зарури- экологик аҳамиятга эгадир. Аммо, аввал таъкидлаганимиздек, корхона-комбинат даражсини ниҳоятда катталаштириш ҳам мақбул эмас. Сабаби-бундай ҳолатда акс ёки тескари самарадорлик вужудга келади, транспорт харажатлари, интеграция жараёнлари, экологик вазият салбийлашади.

Оддий ишлаб чиқариш комбинатларидан ташқари ҳудудий ишлаб чиқариш комплекслари ёки мажмуаларида ҳам худди шунга ўхшаш шароит юзага келади. Бу эса иқтисодий географик самарадорлик билан боғлиқ бўлиб, минтақавий иқтисодиётнинг миқдор кўрсаткичинигина эмас, балки унинг сифат жиҳатларини ҳам белгилаб беради.

Шундай қилиб, бозор муносабатларига (бу демак-очиқ ва эркин иқтисодиёт, мулкчиликнинг турли шакллари, монополияга қарши иқтисодиёт, рақобат муҳити ва ҳ.к.) ўтиш даврида ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш шаклларида ҳам ўзгаришлар содир бўлади. Бундай шароитда кичик ва ўрта корхоналарни барпо қилиш, ихтисослашувни кооперация ва комбинатлашув билан уйғунлаштирган ҳолда амалга ошириш катта аҳамиятга эга.

Маъруза 7 Демографик жараёнлар ва ижтимоий-иқтисодий муаммолар (Ўрта Осиё республикалари материаллари асосида,2 соат)

Режа.

1. Демографик жараёнлар ва демографик вазият.

2. Демографик жараённинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш билан алоқаси.
3. Ўрта Осиё республикаларида демографик вазият.
4. Аҳолини табиий ва миграцион ҳаракатидаги ўзгаришлар

Ўрта Осиё республикалари –Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон ва қирғизистон мустақилликка эришганларидан сўнг ўз олдиларида турган муҳим сиёсий, ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал этмоқдалар. Жумладан, миллий иқтисодиётни мустаҳкамлаш, уни бозор муносабатларига ўтиш даври талабларига мувофиқлаштириш, мавжуд табиий, социал-иқтисодий ва бошқа имкониятлардан тўла ва самарали фойдаланиш, мамлакатнинг геосиёсий мавқеини янади такомиллаштириш масалалари катта аҳамият касб этади. Шунингдек, аҳоли муаммоларини ижобий ҳал этиш, унинг яшаш шароитини тубдан яхшилаш, сифат кўрсаткичларига эътибор бериш айниқса долзарбдир.

Одатда, табиат билан жамият тараққиёти ўртасида муайян даражадаги мутаносиблик кераклигидек, аҳоли ва иқтисодиёт ривожланиши ҳам бири-бирига мувофиқлашуви лозим. Шу маънода, иқтисодиёт, моддий ишлаб чиқариш жабҳалари аҳоли (нуфус) сонининг ўсишига нисбатан анча илдамроқ, устуворроқ ривожланмоқи керак.

Ўз навбатида иқтисодиётнинг бундай бўлишига аҳолининг ўсиб бораётган талаб ва эҳтиёжлари, «социал буюртмалар» ҳам сабаб бўлади. Зеро, фақат мустаҳкам иқтисодиёт негизидагина халқ фаровонлиги, унинг моддий ва маънавий ҳаёти, турмуш шароити йилдан-йилга яхшиланиб боради, аҳолининг ноз-неъматларга бўлган талаби тўлароқ қондирилади.

Умуман олганда, демографик ва иқтисодий тараққиёт масаласи, уларнинг муштарак бирлигини шакллантириш ва уйғунлаштириш дунёнинг барча мамлакатлари учун хос ва улар ушбу муаммони ечишга

турлича ёндашадилар. Бу хусусда асосан икки йўл бўлиб, у ҳам бўлса иқтисодиёт ривожини аҳоли ўсишига мослаштириш ва аксинча, аҳоли сонини мавжуд иқтисодий имкониятлардан келиб чиққан ҳолда ҳамда ушбу масалани давлатнинг расмий демографик сиёсати асосида тартибга солиш ва унинг ўсишини чегаралашдан иборатдир.

Албатта, бу икки йўналишни қатъий равишда бир-бирига муқобил қўйиш хато, чунки ҳар қандай шароитда ҳам демоцентрик принцип устун туради. Бинобарин, амалда кўпроқ биринчи йўналиш қўлланилмоқда ва бу шубҳасиз, мантиқан тўғридир. Сабаби, иқтисодиёт, моддий борлик, миллий даромад аҳоли сони ўсишига нисбатан тахминан 3-4 марта тезроқ ёки кўпроқ ўсмоғи лозим.

Шу билан бирга баъзи давлатлар иқтисодий танглик, экологик вазиятнинг ночорлиги ва бошқа шароитлар туфайли аҳоли сони ўсишини пасайтиришга (тўхтатишга) мўлжалланган демографик сиёсатни ўтказмоқдалар. Айти пайтда иқтисодиётни ривожлантириш мақсадида аҳоли сонининг камайишини тўхтатиш ва унинг барқарор ўсишини рағбатлантиришга мойил ёки интилувчи давлатлар ҳам йўқ эмас.

Яна шуни қайд этмоқ жоизки, айрим минтақа ва мамлакатларда экологик муҳит ва ижтимоий ҳаётнинг ёмонлашуви оқибатида аҳолининг «айланма ҳаракати» (обороти) кўпаймоқда – юқори даражадаги туғилиш кўрсаткичлари айти вақтда, афсуски, худди шунай юқори миқдордаги ўлим, ва айтиқса, кўпроқ болаларнинг нобуд бўлиши билан содир бўлмоқда. Бу нохуш ҳолат, албатта, иқтисодий ва ижтимоий (маънавият, тарбиявий) жиҳатдан ҳам мақбул эмас. Зеро, бундай шароитда аҳолининг ўртача яшаш умри қисқаради, унинг сифат кўрсаткичларига, наслу-насаби, соғлом авлодни етиштиришга катта зарар етказилади.

Маълумки, Ўрта Осиё давлатларининг аҳолиси нисбатан жадал суръатлар билан ўсиб бормоқда. Масалан, минтақа аҳолиси 1865-1999

йиллар мобайнида 8 марта ошди: 1865 йилда бу ерда тахминан 5,2 млн. киши яшаган эди, ҳозирги кунда эса бу рақам 40 млн. атрофида (2000 йил бошида). Шу йиллар давомида Ўзбекистон аҳолиси 8,5-9 баробар кўпайди; қолган кўшни давлатларда ҳам у тахминан шу миқёсда ошди. Агар 1865 йилга нисбатан қаралса, регион аҳолиси 1938-1939 йиларга келиб 2 баробар кўпайди. Демак, бунинг учун тахминан 75 йил талаб этилди. Кейинги йилларда эса аҳолисининг кўпайиши анча жадаллашади-1970 йилга келиб аҳоли сони яна ҳиссага ошди ва 20 млн. кишини ташкил этди. Бошқача қилиб айтганда, аҳоли сонининг бундай кўпайиш даври деярли 2 мартага қисқарди ва атиги 32-33 йилга тенг бўлди, холос. Айтиш мумкинки, асримизнинг охирига келиб минтақа аҳолиси 1970 йилга нисбатан яна икки ҳисса кўпайди, яъни 30 йил давомида унинг сони 40 млн-дан ошиб кетди.

Собиқ СССРнинг аҳолиси энг аввало Ўрта Осиё республикалари ҳисобидан кўпайиб борарди: мамлакат йиллик ўртача аҳоли сонининг кўпайишининг тахминан 35 фоизи Ўрта Осиёга, шундан 20 фоизи Ўзбекистонга тўғри келарди. Бинобарин, ўша йилларда минтақада ўзига хос демографик вазият вужудга келган эди.

Аҳолининг ўртача йиллик кўпайиш суръати ҳам юқорилашиб борди. Чунончи, бу рақам 1926-1939 йилларда 2,55 (СССР-2,00), 1939-1959 йй.-1.30 (0,50), 1950-1970 йй. 3,45(1,35) ва 1970-1989 йй.-2,70 (0,90) фоизни ташкил этади. Тўғри, энг сўнгги йилларда бу ерда ҳам демографик ривожланиш жараёни сусайди-ҳозирги пайтда кўрилатган кўрсаткич 2,0 фоиздан ошмайди (масалан, Ўзбекистон аҳолиси 1999 йилда 351 минг кишига ёки 1,4 фоизга кўпайди). Бунинг сабаби турлича: аҳолининг ташқи миграцияси кучайди, туғилиш бироз пасайди, ўлим ва айниқса болалар ўлими анча юқори.

Минтақа аҳолиси асосан табиий кўпайиш негизда ўсиб бормоқда. Табиий кўпайиш эса бу ерда анъанавий равишда юқори ва йиллар давомида унинг пасайиши аста-секин амалга ошмоқда. 1998 йилда туғилишнинг умумий коэффициенти (ҳар 1000 аҳолига нисбатан) қирғизистон ва Туркманистонда 22, Тожикистонда 25 киши, ўлим, юқоридагиларга мос равишда 7 ва 6 кишини ташкил қилади. Болалар ўлими Тожикистонда 25, қирғизистонда 26, Туркманистонда 38 промилледан иборат. Ўзбекистонда худди шу йили туғилиш 23,0, ўлим 5,8 ва болалар ўлими 21,8 промиллега тенг бўлди.

Шу билан бирга минтақанинг демографик ривожланишида аҳоли миграциясининг ролини ҳам инкор этиб бўлмайди, албата. Бу ерга четдан (хусусан Россия районларидан) аҳолининг кўчиб келиши XIX асрнинг сўнгги чорагида, иккинчи жаҳон уруши йилларида анча авж олган эди. 80 нчи йиллар охири ва 90-йилларнинг биринчи ярмида эса акс вазият юзага келди- Ўрта Осиёдан «келгинди» аҳолининг қайта кўчиб кетиши кўпайди. Агар дастлабки йиларда ғайри маҳаллий милатлар кўпроқ узок хорижга (АҚШ, Исроил ва бошқалар) кўчиб кетган бўлса, кейинчалик эмиграция жараёни «яқин хориж», яъни собиқ иттифоқдош республикаларини ва биринчи навбатда Россия, Украина давлатларини ҳам қамраб олди.

Мисол тариқасида, қуйидаги рақамларни келтириш ўринли: Ўзбекистон Республикасидан 1980 йилда «узок хорижга», яъни собиқ СССР ҳудудидан ташқарига 900 киши кўчиб кетган бўлса, 1998 йилда ташқи миграция 3580 кишини, 1989 йилда-10100 ва 1990 йилда 41934 кишини ташкил этди. қирғизистонда ушбу рақамлар юқоридаги йилларга мос равишда 957, 10618, 16757 ва 18035 кишига, Тожикистонда 905, 10463 ва 12468 кишига тенг. Фақат Туркманистонда эмиграция жараёни сустроқ.

Бу ердан 1980 йилда атиги 25 киши, 1988 йилда –56, 1989 йилда –57, 1990 йилда –302 киши кўчиб кетди, холос.

90-йилларда ташқи миграция янада кучайди. Мисол, биргина Ўзбекистонда аҳоли алмашувининг натижаси, яъни сальдо миграция (миграция қолдиғи) 1997 йилда 48,4 ва 1998 йилда 50 минг кишини ташкил қилди.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим кўрсаткичларидан бири аҳолининг ўртача умр кўришидир. Мазкур ҳолат Ўзбекистонда эркаклар учун 66, аёллар учун эса 72 йилга баробар; қирғизистонда у 63 ва 71, Тожикистонда 66 ва 71, Туркменистонда 62 ва 69 йилни ташкил қилади. («Население и общество» ахборотномаси ,№ 38 август, 1999).

Кейинги йилларда Ўзбекистонда айниқса саноат ишлаб чиқариши жадал ривожланмоқда. Масалан, чоп этилган маълумотларга қараганда, республика бу борада 1999 йилда МДХ мамлакатлари орасида биринчи ўринга чиқиб олди; бу ерда саноат маҳсулотлари 1991 йилга нисбатан 117 фоизга ўсди. Ҳамма нарса таққослашда, қиёслашда равшанлашади, дейишади. Шу нуқтаи назардан ёндошсак, бу кўрсаткич Россияда 53, Украинада 51 ва қозғистонда 48 фоизга тенглигини гувоҳи бўламиз. Рақамлар ўз-ўзича вазиятни реал кўрсатмоқда ва уларни ортиқча таҳлил қилишга зарурият бўлмаса керак.

Саволлар.

1. Демографик вазиятнинг асосий белгилари нимадан иборат?
2. Демографик ривожланиш билан ижтимоий-иқтисодий таррақиёт ўртасида қандай алоқалар бор?
3. Ўрта Осиё республикаларида демографик жараёнларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқланг.

4. Аҳолининг такрор барпо бўлиши ва миграция жараёнлари минтақада қай даражада?

Маъруза 8. Ўрта Осиё мамлакатларида аҳоли жойлашуви муаммолари.

Режа

1. Аҳоли зичлигининг асосий кўрсаткичлари.
2. Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг ҳудудий таркиби.
3. қирғизистон ва Тожикистон республикаларида аҳоли жойлашув хусусиятлари.
4. Туркменистон аҳоли географияси.

Инсон фаолияти, унинг табиатга таъсири, ҳудуднинг иқтисодий ўзлаштирилганлиги даражаси кўп жиҳатдан аҳоли зичлигида ўз ифодасини топади.. Ўрта Осиё минтақасида ўртача аҳоли зичлиги ҳар 1 км² майдонга тахминан 30 кишини ташкил этади. Бироқ, бу «ўртача» кўрсаткич, холос, ҳақиқий, реал борлиқ эса анча бошқача ва мураккаброқ. Гап шундаки, ўлканинг кўп қисмида (чўл ва тоғларда) аҳоли жуда сийрак жойлашган. Бинобарин, бундай районларда аҳоли зичлиги паст. Айни пайтда майдони жиҳатидан нисбатан кичик, аммо инсон таъсири натижасида қадимдан юқори даражада ўзлаштирилган маълум ва машҳур бўлган воҳаводийларда аҳоли ўта тифиз.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикасида аҳоли зичлиги 1 км² га 55 кишига етди (2000 й.). Ҳудуднинг демографик юқламаси айниқса Фарғона водийси, Чирчиқ ва Хоразм воҳаларида, яъни қадимдан суғориладиган деҳқончилик районларида жуда юқори. Масалан, Хоразм вилоятида зичлик 213 кишини, Наманган вилоятида 250 кишидан зиёд, Фарғона ва Тошкент

вилоятларида (Тошкент шаҳри билан) 380-440 кишига тенг, Андижон вилоятида эса ушбу рақам ниҳоятда юқори –512 киши.

Шу билан бирга кейинги йилларда ўзлаштирилган районларда ҳам аҳоли жойлашуви анча зичлашиб бормоқда. Бунга далил сифатида Сирдарё вилоятини олиш kifоя. Бу ерда ҳозирги кунда ҳар 1 км² майдонга 131 киши тўғри келади.

Аҳоли зичлиги бўйича иккинчи ўринда Тожикистон Республикаси туради (40 кишидан ортиқ). Аммо бу мамлакатда аҳоли ниҳоят даражада нотекис ўрнашган: зичлик Ленинобод вилоятида 100 киши атрофида бўлса, Тоғли Бадахшонда-3 киши. Ҳисор ҳамда Вахш водийларида мазкур демографик кўрсаткич нисбатан юқори. Айни пайтда қирғизистон Республикасининг (25 киши) бирор маъмурий вилоятда аҳоли зичлиги 50 кишидан ошмайди. Чуй ва Ўш вилоятларида зичлик бироз юқори бўлса, Иссиққўлда ва Норинда у жуда паст.

1-Жадвал

Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг ҳудудий таркиби

(1.01.02., минг киши ҳисобида).

Вилоятлар	Жами аҳоли	Шундан:		Шаҳар аҳолиси, %	Зичлик, 1 кв.км. га киши
		Шаҳар аҳолиси	қишлоқ аҳолиси		
Ўзбекистон Республикаси	252105,8	9087,0	15048,6	37,6	53,7
Қорақалпоғистон Республикаси	1478,8	713,9	764,9	48,2	8,8
Андижон вилояти	2151,7	642,6	1509,1	29,7	512,3
Бухоро вилояти	1400,8	438,3	962,5	31,2	34,7
Жиззах вилояти	937,7	291,2	64665	31,0	45,7

Навоий вилояти	775,5	314,2	461,3	40,5	6,9
Наманган вилояти	1890,7	711,4	1179,3	37,6	255,5
Самарқанд вилояти	2627,3	720,7	1906,6	27,4	156,3
Сирдарё вилояти	656,1	205,8	450,3	31,3	131,2
Сурхандарё вилояти	1701,8	340,0	1361,8	19,9	89,6
Тошкент вилояти	2326,9	945,4	1381,5	40,6	149,1
Тошкент шаҳри	2142,7	2142,7	-	100,0	-
қашқадарё вилояти	2119,6	542,7	1576,9	25,6	74,1
Фарғона вилояти	26,27,3	766,6	1860,7	29,1	436,9
Хоразм вилояти	1298,7	311,5	987,2	23,9	212,9

Ҳудуди жиҳатидан энг катта, аммо аҳолиси бўйича энг кичик бўлган Туркменистон Республикасида зичлик атиги 9 кишини ташкил этади, холос. Бироқ, бу мамлакатда ҳам суғориладиган кичик воҳаларда (Мурғоб, Тажан, қизил Атрек ва ҳ.к.) аҳоли нисбатан тигиз жойлашган.

Аҳоли сонининг вилоятлараро тақсимланишини Ўзбекистон Республикаси мисолида кўриш мумкин (жадвалга қаранг).

Ўрта Осиё республикаларининг урбанизация даражаси анча паст бўлиб, бу ҳолат қатор тарихий, иқтисодий ва демографик омилларига боғлиқ. Минтақадаги мавжуд 175 шаҳар ва 250 шаҳар типдаги паселкаларда (шаҳарчаларда) жами аҳолининг тахминан 40 фоизи яшайди. Бу кўрсаткич Туркменистонда бирмунча юқори (45%). Аммо бундай вазият республика иқтисодий-ижтимоий ривожланиш даражасини акс эттирмайди, билакс, у мамлакатнинг ўта қурғоқчилик шароитида аҳолининг катта миқёсда ҳудудий мужассамлашув имконияти йўқлигидан дарак беради.

қирғизистон аҳолисининг 38 фоизи шаҳар жойларига тўғри келади. Тожикистонда эса бу рақам жуда паст. Бунинг устига сўнгги 10-20 йиллар мобайнида республика умумий урбанизация даражаси пасайиб бормоқдаки, бу ҳам бўлса қишлоқ аҳолисини шаҳарликларга нисбатан устувор ўсиши натижасида содир бўлмоқда. Масалан, агар 70 йиллар ўртасида Тожикистон аҳолисининг 39 фоизи шаҳарлардан истиқомат қилган бўлса, энди эса бу рақам атиги 30 фоиз атрофида.

Ўзбекистонда 1999 йил маълумотиға кўра, 121 шаҳар ва 113 та шаҳар типидаги поселка мавжуд. Уларнинг барчасида мамлакат аҳолисининг 37,6 фоизи яшайди. Ушбу республикада ҳам охириги йилларда мазкур кўрсаткич аста-секин пасайиб бормоқда, чунки 80-йилларнинг иккинчи ярмида 41 фоиздан ортиқ аҳоли шаҳарликлар ҳисобланар эди.

Мамлакат миқёсида урбанизациянинг умумий демографик даражаси нисбатан Тошкент, Навоий вилоятлари ҳамда қоқалпағистон Республикасида юқори. Шу билан бирга Хоразм ва айниқса Сурхандарё вилоятида у анча паст.

Умуман олганда, Ўрта Осиё давлатларига урбанизациянинг ўзига хос хусусияти, кўпроқ «шарқона» туси мос келади. Бу ҳам бўлса минтақада кичик шаҳарларнинг кўплиги, шаҳар билан қишлоқ ўртасида фарқнинг камлиги, иқтисодиёт ва маданиятининг тарихан суғориш деҳқончилиги ҳамда савдо, ҳунармандчилик ва косибчилик билан боғлиқлигида ўз ифодасини топади.

Урбанизациянинг реал ҳолати ёки даражаси йирик шаҳарлар ва уларнинг мураккаб ҳудудий тизими бўлган аҳоли жойлашувининг агломерация типларида намоён бўлади. Биргина Ўзбекистонда 17 та йирик (яъни ҳар бирининг аҳолиси 100 минг кишидан ортиқ) шаҳарлар бор. Улар негизида Тошкент, Андижон, Самарқанд, Бухоро, Нукус, Урганч, қарши агломерациялари вужудга келган. қолган республикаларда ҳам аҳоли

жойлашувининг бундай шакллари мавжуд (Бишкек, Душанбе, Ўш, Хўжанд, Ашхобод, Чоржўй агломерациялари).

Катта-кичик шаҳарлар, қишлоқларнинг ниҳоятда тифиз жойлашуви айниқса қадимдан ўзлаштирилган воҳаларда кузатилади. Бунга яққол далил сифатида Фарғона водийсини келтириш ўринли, чунки бу мамлакатлараро регионда жуда кўп шаҳар ва шаҳар агломерациялари шаклланган. Улар деярли бир-бирлари билан тутшиб кетишган, йўллар ва каналлар бўйлаб узлуксиз, занжирсимон жойлашган. Шу боис ушбу водийда ўзига хос мегаполис вужудга келганки, уни шартли равишда ФАНЎХ деб аташ мумкин (бу қисқартма суз вилоятлар маъмурий марказларининг бош ҳарфларидан таркиб топган, яъни у Фарғона, Андижон, Наманган, Ўш, Хўжанд демакдир).

Табиий ва демографик омиллар, сиёсий-тарихий воқеалар таъсирида Ўрта Осиёда ўзига хос хўжалик тизими шаклланган. Одатда, қурғоқчилик минтақаларида хўжалик таркиби икки асосий қисмдан иборат бўлади. Бу ҳам бўлса обикор дехқончилик ва тоғ-кон саноатидир. Уларнинг асосида қайта ишлаш саноати, яъни озиқ-овқат, енгил, қурилиш, кимё ва металлургия, ёқилғи-энергетика мажмуалари ва бошқалар ривожланади.

Аммо, Ўрта Осиё мамлакатларида турли сабабларга кўра хўжаликнинг мураккаб ва мукамал мажмуалари вужудга келмаган. Унинг устига собиқ Иттифоқ давридаги меҳнат тақсимотига мувофиқ ушбу регион битта объект ёки ҳудудий иқтисодий бирлик сифатида қаралган. Натижада, республикаларда кўпроқ бир-бирларга ўхшаш, асосан хом ашё йўналишидаги хўжалик таркиби вужудга келган эди. Шу боис ҳозирги кунда бу давлатлар ўзларининг яқин, ён қўшинларидан бир-бирларига берадиган ёки оладиган маҳсулотлар тури жуда оз. Бу эса регионда ягона иқтисодий муҳитни ташкил ташкил этишга, ўзаро

манфаатли иқтисодий алоқаларни амалга оширишга биров бўлсада халақит беради.

Ўрта Осиё республикаларида пахтачилик ва чорвачилик тарихан ривожланган. Уларда, шу билан бирга, ёқилғи-энергетика саноати ҳам тараққий этган. Агар алоҳида давлатлар даражасида кўрадиган бўлсак, Ўзбекистонда энг аввало деҳқончилик (пахтачилик), пилла етиштириш, қўйчилик (қоракўл қўйлари), газ, кўмир, рангли металлургия, кимё ва қурилиш саноати ривожланган. Бу республика дунё ҳамжамиятда ўзининг пахта ва пилласи, олтин, мис ва табиий газ захиралари билан ажралиб туради. Худудининг анча катталиги, демографик салоҳиятини кучлилиги ҳам республика миллий иқтисодиётини мустаҳкамлашга, унинг сиёсий-ижтимоий ривожланишига сезиларли даражада таъсир этади.

Ўзбекистон Республикасининг Марказий Осиё сиёсий-географик минтақасининг қоқ марказида жойлашганлиги, унинг шимоли-ғарбдан жануби-шарққа томон узок масофада чўзилганлиги, 5 та мустақил давлатлар билан чегарадошлиги (қозоғистон, Туркманистон, Тожикистон, қирғизистон ва Афғонистон) мамлакат ривожланишидаги муҳим географик омил ҳисобланади. Шунинг учун Ўзбекистонда ички ва ташқи транспорт тизимини ривожлантириш, уни жаҳон бозорига чиқиш учун қулай, арзон ва ҳавфсиз йўлларни яратиш катта аҳамиятга эга. Айни пайтда бу мамлакатнинг сиёсий-географик мавқеини яхшилашга олиб олиб келади.

Туркманистон Республикасининг ривожланишида унинг қатор омил имкониятлари қулай шароит яратади. Бу борада энг аввало унинг табиий газ ва нефт конларига бойлиги, пахта ва қимматбаҳо қоракўл қўйлари, гилам ва машҳур аҳалтеки отларини таъкидламоқ зарур. қолаверса, мамлакатнинг геосиёсий ўрни ҳам нисбатан қулай-у бевосита халқаро аҳамиятга эга бўлган Каспий денгизига чиқади (ва у орқали Эрон,

Озарбойжон, Россия Федерацияси, қозоғистон билан алоқа қила олади); катта масофада Эрон давлати билан чегарадош. Яқинда қурилган Серахс-Машҳад темир йўли эса бу имкониятни янада кенгайтиради, у фақатгина Туркманистон учунгина эмас, балки бошқа Марказий Осиё давлатларининг жаҳон бозорига, дунё океанига чиқишига қулайлик туғдиради.

қолган икки Ўрта Осиё республикалари-қирғизистон ва Тожикистон ҳам ўзларининг мустақил ривожланишида қатор имтиёзларга эга. Бироқ бу имкониятлар мамлакат ҳудудининг асосан тоғли эканлиги туфайли бироқ, қўшни республикаларга нисбатан, чекланган. Шундай бўлсада, ушбу республикаларда арзон сув энергетикаси ҳамда тоғ-кон саноатини устувор даражада ривожлантириш уларнинг миллий иқтисодиётини мустаҳкамлашда, аҳоли турмуш даражасини яхшилашда катта аҳамият касб этади. Айни пайтда қирғизистон ва Тожикистон қўшни Хитой Республикасининг Синзян-Уйғур мухтор райони билан транспрот-иқтисодий алоқаларини яхшилаш ҳам муҳим омиллардан ҳисобланади.

Минтақадаги мавжуд табиий имкониятлардан фойдаланиш негизида саноат марказлари ва тургунлари, иқтисодий районлар ва ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари вужудга келмоқда. Буларга Мирзачўл, қарши, Ангрен-Олмалиқ, Фарғона, Бухоро-Навоий ҳудудий мажмуалари мисол бўла олади.

Ўрта Осиё республикалари иқтисодиёти ва аҳоли жойлашувининг ҳудудий таркиби ҳам турлича. Бу эса минтақа табиий шароит, ер усти тузилишининг турли-туманлиги, янги районларини ўзлаштириш имкониятларига боғлиқ. Масалан, Ўзбекистон аҳолиси ва хўжалиги энг аввало Фарғона водийсида, шунингдек, Зарафшон, Чирчиқ-Оҳангарон ҳамда Хоразм воҳаларида юқори даражада мужассамлашган. Айни пайтда

Устюрт ва қизилқум, чўл ва тоғли районларининг иқтисодий ва демографик салоҳияти анча паст.

Туркменистон Республикаси иқтисодий ва ижтимоий географияси ҳам ўзига хос. қизиғи шундаки, бу мамлакатнинг хўжалиги ва аҳолиси асосан чекка районларда-жанубда, темир ва автомобиль йўллар, қорақум каналлини бўйида, қисман Каспий соҳилида ва Амударё бўйида лентасимон бўлиб жойлашган. Бундай иқтисодий географик вазият, одатда, табиий шарити ноқулай ва нотекис бўлган мамлакатларга тегишли (масалан, қозоғистонда ҳам худди шундай ҳолат кузатилади.). Бунинг сабаби-мамлакат хўжалигининг худудий ташкил этилишини кўпроқ ички сув манбаларига боғлиқлигидир.

Шу билан бирга тоғли ўлкалар хўжалигининг худудий таркиби ёки тузилиши ниҳоятда нотекис. Жумладан, қирғизистон ва Тожикистон Республикалари худудий-иқтисодий жиҳатдан 2 асосий (бир-бирига «тескари» жойлашган) бўлақлардан иборат. қирғизистонда, масалан, мамлакат пойтахти ва унинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини катта қисми шимолда, яъни Чу-Талас водийсида ўрнашган. Иккинчи муҳим иқтисодий район эса акс томонда, яъни жанубга, Фарғона водийси ва унга туташ жойлашган Ўш, Жалолобод ва Боткен вилоятларининг тоғ олди ва текислик қисмларига тўғри келади. Республиканинг қолган катта худудида хўжалик тармоқлари ва аҳоли манзилгоҳлари сустроқ ривожланган.

Худди шундай -Тожикистонда ҳам икки чекка, аммо аҳолиси зич жойлашган ва иқтисодиёти бирмунча ривожланган районлар мавжуд. Мамлакатнинг пойтахти ва унинг нисбатан тараққий этган қисми жанубда-Ҳисор водийсида, иккинчи район тарихан ўзлаштирилган Ленинобод (Хўжанд) вилоятига тўғри келади. Вахш ва қизилсув водийлари бу борада ажралиб турмайди, худуди катта бўлган Тоғли Бадахшон мухтор вилоятида эса хўжалик тизими ниҳоятда заиф.

Яна шуни қайд этиш жоизки, Ўрта Осиёда, маъмурий-ҳудудий жиҳатдан қаътий назар, сув манбалари мавжуд бўлган жойларда мамлакатлараро ўзига хос иқтисодий географик ва демографик районлар тарихан ташкил топган. Бунга типик мисол сифатида Фарғона водийсини келтириш мумкин. Ушбу водий учта кўшни республикалар (мамлакатлар)ни бирлаштирувчи географик тугун ҳисобланади. Бу ерда Ўзбекистон, Тожикистон ва қирғизистон республикаларининг қадимдан ўзлаштирилган районлари жойлашган. Бундай водий ва воҳалар ер юзидаги қурғоқчилик минтақаларининг кўпчилигига хосдир.

Инсон фаолияти натижасида Ўрта Осиё табиати анча ўзгарди; замонавий хўжалик тармоқлари, суғориш иншоатлари, транспорт ва бошқа инфраструктура турлари, шаҳар ва йирик саноат марказлари барпо этилди. Бироқ, бу билан бирга табиат ва жамият ўртасидаги мувозанат ҳам бироз бузилди. Бунга айрим ҳолларда табиатга нотўғри муносабат, табиат қонунларини менсимаслик, занжирсимон келиб чиқадиган оқибатларни кўрабилмаслик сабаб бўлди.

Ҳозирги кунда экологик вазият минтақанинг кўпчилик районларида соғлом эмас. Бу борада энг аввало ҳаммага маълум бўлган Орол бўйи ҳудудини келтириш ўринли (ушбу регионда Ўзбекистон, Туркменистон ва қозо.истон республикаларининг туташ қисмлари жойлашган). Ўрта Осиёда суғориладиган ерларни пахта якка ҳокимлигини мустаҳкамлаш мақсадида кенгайтириш, катта-кичик сув омборларини кўпайтириш, Аму ва Сирдарё сувларидан ноқилона фойдаланиш Орол денгизи сатҳини сўнгги 35-40 йил мобайнида кескин пасайишига, минтақадаги экологик мувозанатни бузилишига олиб келди. Тупроқ, сув ва ҳавонинг ифлосланиши, ичимлик сувининг шўрланиши оқибатида аҳоли саломатлиги ҳам анча ёмонлашадики, бу ҳам бўлса юзага келган экологик фожианинг энг

муҳим ҳосиласидир. Касалликлар тури ва миқдори кўпайди, айниқса аёллар ва болалар саломатлиги ёмонлашди.

Афсуски, экологик ҳолат фақатгина Орол бўйидагина кўнгилсиз эмас: Оҳангарон водийсида, Чирчиқ воҳаси, Навоий шаҳри атрофларида ҳам бу вазият ижобий томонга ўзгартиришни талаб этади. Айтиш лозимки, ушбу регионларда атроф-муҳитнинг ифлосланиши асосан саноат корхоналари ва марказларини нотўғри жойлаштириш, замонавий технологиянинг камлиги туфайли содир бўлади.

Тахминан шундай ҳолат Ҳисор ва Чуй водийларида ҳам кузатилади. Айниқса Ҳисор водийсидаги (Душанбе яқинидаги) цемент ва Регар шаҳридаги алюминий заводи экологик вазиятнинг бузилишига сабаб бўлмоқда. Фарғона водийсида эса экологик ҳолат иқтисодий шароитлар билан бир қаторда антропоген (инсон) омил таъсирида ҳам шаклланган. Бундан ташқари, водийнинг географик шакли-унинг ёпиқ эканлиги ушбу вазиятни янада ёмонлашувига олиб келади. Худди шундай географик ҳолат Оҳангарон водийсига ҳам мансуб.

Айни пайтда янги ўзлаштирилган ерларда-Мирзачўл, Жиззах, қарши чўлларида, Туркманистондаги қорақум канали бўйларида ер ости сувларинг сатҳи кўтарилди, тупроқнинг қайта шўрланиш ҳоллари кучайди. Суғоришга сарф этилган сувларнинг дарёларга қайтиб тушмаслиги сабабли минтақа харитасида янги-янги суъний кўллар вужудга келди (Хайдаркўл, Сарикамиш ва ҳ.к.).

Суғориш ва ерларни ўзлаштириш мақсадида қурилган жуда кўп сув омборларининг оқибати ҳам унча яхши бўлмади. Хусусан тоғ ёнбағриларида барпо этилган сув омборларининг қуйи қисмида ер ости сувларининг сатҳи кўтарилган, натижада ер захланиб, уй-жой қурилишига, аҳоли саломатлигига, боғдорчилик ва мевачиликка катта зарар етказилмоқда.

курғоқчилик минтақаларидаги юзага келган муаммолар ичида хўжалик қурилмасининг тўла шакланмаганлиги ҳам катта ўринга эга. Бу ерда асосан тоғ-кон саноати, ҳам ашё қазиб олиш кўпроқ ривожланган, ишлаб чиқариш жараёнининг «юқори қувватлари», технологик занжирнинг давоми, аҳоли эҳтиёжи учун тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш эса энди йўлга қўйилмоқда.

Аҳоли жойлашуви билан боғлиқ яна бир долзарб муаммо-мавжуд меҳнат ресурсларидан оқилона ва самарали фойдаланишдир. Ҳозирги пайтда барча Ўрта Осиё мамлакатларида меҳнат захираларидан етарлича фойдаланилмаяпти. Гарчи расмий, тегишли ташкилотларда-меҳнат биржаларида ишсизлар сони оз бўлсада, унинг реал миқдори анча кўп. Бу эса айрим минтақаларда социал тангликка, геокриминоген вазиятнинг кескинлашувига сабаб бўлади.

Аҳолининг нисбийгина эмас, балки мутлоқ кўплиги асосан қадимдан ўзлаштирилмаган, ер майдони танқис ҳудудларда кескин намоён бўлмоқда. Бундай ҳолат эса ижтимоий-иқтисодий ривожланишга, аҳолининг турмуш даражасига сезиларли даражада таъсир қилади.

Бу ва бошқа муаммоларнинг ечими кўпроқ транспорт шаҳобчаларини ривожлантириш, хорижий сармоялар асосида ва замонавий технология ёрдами билан янги-янги корхоналарни қуриш, малакали ишчи кадр ва мутахассисларни тайёрлаш мавжуд меҳнат ресурсларидан тўлароқ ва самаралироқ фойдаланишга боғлиқ. Республика иқтисодиётини бу жиҳатдан, фикримизча, ҳам «пастдан» ҳам «юқоридан» қурмоқ даркор, яъни мавжуд корхоналар учун зарур ҳам ашё ва тайёрлов базасини яратиш, уларни керакли дастгоҳ ва асбоблар билан жиҳозлаш ва айни пайтда ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини тайёр маҳсулот олишга қадар бўғинлари билан тўлдириш долзарб масалалардан ҳисобланади.

курғоқчилик ва экологик муҳит ёмонлашган районларда аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш кечиктириб бўлмайдиган муаммолар сирасига киради. Зеро аҳоли саломатлиги, соғлом авлодни вояга етиштириш энг аввало унинг ичадиган сувининг сифатига боғлиқ.

Албатта, табиий шароит ҳар хил бўлган районларда ишлаб чиқариш кучларини ҳамма жойда ҳам бир хил ва айна даврда бир даражада ривожлантириш мушкул масала. Шу боис, хўжалик ҳудудий таркибидаги маълум миқёсда номутаносибликнинг сақланиб қолиш табиийдир. Бундай шароитда мамлакатнинг турли районларида янги-янги саноат марказлари, ўсиш «кутблари»ни яратиш зарур. Бу борада хорижий давлатлардаги ижобий тажрибалардан фойдаланиш, бозор иқтисодиёти инфраструктурасини жорий этиш аҳамиятидан холи эмас.

Шунингдек, табиий имкониятлардан келиб чиққан ҳолда ва экологик вазиятни барқарорлаштириш мақсадида мустақил мамлакатларнинг минтақавий ва демографик сиёсатини илмий асосда яратиш, уни изчил амалга ошириш, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантиришни давлат томонидан бошқариб бориш ва тартибга солиш ҳам ўта муҳим вазифалардандир.

Маъруза 9. Ўзбекистонда иқтисодий ва социал география фанининг ривожланиши.

Режа.

1. Ўзбекистонда иқтисодий ва социал географиянинг вужудга келиши ва ривожланиши.
2. Иқтисодий география ва иқтисодий географлар.
3. Иқтисодий географиянинг асосий йўналишлари ва географияси.

4. Фаннинг истиқболда ривожланишидаги устувор йўналишлари.

Иқтисодий географиянинг Ўзбекистонда ривожланиши, унинг энг янги тарихи яқунланаётган асрнинг 20-йилларидан бошланади. Шу даврда нашр этилган иқтисодий география ва ҳудудий иқтисодиётига доир илмий ишлар кўпроқ Ўзбекистон ва Ўрта осиенинг умумий таърифига бағишланган эди. Бу йуналишдаги тадқиқотларда энг аввало Г.Н.Черданцев ва В.М.Четиркинларнинг хизмати катта бўлган. Чунончи, Г.Н.Черданцевнинг 1922 йилда ёзган Ўрта Осие ҳақидаги монографиясида ўлка иқтисодиёти тўғрисидаги маълумотлар келтирилган. У 1928 йилда Ўрта Осие республикаларига бағишланган китобини ҳам чоп эттирган.

Тахминан ана шу йилларда Ўрта Осие қишлоқ хўжалиги ва уни районлаштиришга бағишланган тадқиқотлар бошланган. Бу ишлар В.М.Четиркин ва Ю.И.Пославский томонларидан олиб борилган. В.М.Четиркин (у 1892 йилда Самарқандда туғилган) 1926 йилда Ўзбекистон халқ хўжалигининг аҳволи ва ривожланиши борасида китобини ёзган. Кейинчалик у ТошДУ иқтисодий география кафедраси мудири сифатида (1944-1948 йй.) қишлоқ хўжалигини районлаштириш, турли вилоятлар табиати ва хўжалигини ўрганиш, ёш географ олимларни тайёрлашга алоҳида эътибор берган.

Иқтисодий географиянинг ривожланиши ўттизинчи йилларда табиий бойликларни ўрганиш бўйича олиб борилган экспедициялар (сахро тадқиқотлари) ва илмий анжуманлар билан боғлиқ бўлган. Жумладан, бундай тадқиқотлар қорақалпоғистонда ҳамда унинг Устюрт қисмида амалга оширилган, республикамиз ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш мавзусида 1933 йилда дастлабки илмий анжуман ўтказилган.

Ўзбекистонда иқтисодий географиянинг ривожланишида Тошкент (Ўрта Осиё) Давлат университети-ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетида шу номли биринчи кафедранинг ташкил этилиши ва бу кафедра қошида 1943 йилда аспирантуранинг очилиши катта аҳамиятга эга бўлган. Кафедра ходимлари 50-йиллардаги Фарғона водийси экспедициясининг ўтказилишида фаол қатнашишган. Бундай сахро тадқиқотлари, шунингдек қашқадарё, Сурхон-Шеробод ва Зарафшон водийларида ҳам амалга оширилган, Тошкент шаҳри атрофлича ўрганилган.

Ўтказилган тадқиқотлар натижасида, хусусан В.М.Четиркин ҳамда К.Н.Бедринцевларнинг ишларида районларнинг комплекс муаммоларини ўрганиш илмий йўналиши шаклланган. Айни пайтда олиб борилган сахро тадқиқотлари жараёнида Р.С.Лобач, З.М.Ақромов, Р.А.Ходиев, Т.Тожимов, Т.Раимов, Э.Тошбеков каби қатор олимлар етишиб чиққан. Н.Г.Цапенко, В.М.Четиркин ва К.Н.Бедринцевлар билан биргаликда иқтисодий районлаштириш муаммолари устида иш олиб борган.

Маҳаллий миллат вакилларида биринчи иқтисодий география бўйича номзодлик диссертациясини З.М.Ақромов 1953 йилда ёқлаган. Ушбу диссертация асосида у киши Наманган вилоятининг иқтисодий географик таърифига бағишланган монографиясини нашр эттирган. Кейинчалик проф. З.М. Ақромов Бухоро ва Самарқанд вилоятлари қишлоқ хўжалиги, чўл, тоғ ва тоғолди районларини ўзлаштириш, иқтисодий районлаштириш каби муаммолар устида изланишлар олиб борган. У киши иқтисодий география кафедрасининг мудири (1970-1984 йй.) ва Ўзбекистон Республикаси География жамияти ҳамда Фанлар академияси қошидаги География бўлимида қатор фан номзодлари ва докторларини тайёрлашда самарали ишларни бажариб келмоқда.

Иқтисодий география фанининг ривожланишида илмий анжуманлар ва чоп этилган китобларнинг аҳамияти салмоқли бўлган. Жумладан, Ўрта Осиё ва қозоғистон республикаларини табиий географик ва иқтисодий географик районлаштириш бўйича 1959, 1961, 1967 ва 1971 йилларда, аҳолишунослик муаммолари тўғрисида 1965, 1972 йилларда илмий анжуманлар ўтказилган. Шунингдек, урбанизация жараёнлари нуфузли илмий семинарларда (1973 ва 1975 йй.) муҳокама этилган. Бундай тадбирларни ташкил этишда З.М.Ақромов, М.К.қорахонов ва О.Б.Отамирзаевларнинг хизматлари катта бўлган. Кейинги йилларда Самарқанд (1984), Ангрен (1987), Наманган (1989), Фарғона (1991), ва бошқа шаҳарларда ҳам иқтисодий ва социал географиянинг турли муаммоларига бағишланган илмий-амалий анжуманлар ўтказилган. Республика География жамиятининг навбатдаги съезди 2000 йилда Самарқандда ўтказилди. Бу ўринда география фанининг ривожланишига катта ҳисса қўшаётган ушбу жамиятнинг ахборотномаларини мунтазам равишда чоп этиб боришини алоҳида таъкидламоқ зарур (асосий ташкилотчилар З.Ақромов ва Ш.Азимов).

Ўзбекистон республикаси тўғрисидаги географик китоблар 1950, 1953, 1956, 1963 йилларда нашр этирилган, энг сўнггиси 1982 йилда чиққан. Бу китобларни ёзишда ТошДУ география факультети олимлари фаол қатнашишган. Мустақил Ўзбекистон Республикасидаги маълумотлар Э.Аҳмедов китобларида ҳам баён этилган. Шу билан бирга ўрта ва олий мактаблар учун Ўзбекистон иқтисодий географиясидан дарсликлар ёзилган. Дастлабки ўрта мактабларга оид дарслик Н.Г.Цапенко ва Н.В.Смирнов ҳаммуаллифлигида нашр этирилган. Кейинчалик бу мавзудаги китоб проф. З.М.Ақромовнинг П.Мусаев билан ҳамкорлигида яратиб келинмоқда. Олий мактаблар учун эса Ўзбекистон Республикаси иқтисодий географияси Г.Асанов, М.Набиҳонов ва Э.Сафаровлар

томонидан ёзилган. Г.Асанов аҳоли географияси ўқув кўлланмаси, социал-иқтисодий географиянинг изоҳли луғати ҳақида китоблар ҳам чоп қилдирган. Турли мавзу ва кучларга доир ўқув кўлланма ва услубий кўрсатмалар Р.Ҳодиев, А.Солиев, А.қаюмов, Х.Салимов, Ж.Холиқов, С.Боқиев ва бошқалар муаллифлигида ёзилган. Сурхандарё, Наманган, Бухоро, қашқадарё, Хоразм вилоятлари географияси тўғрисидаги ҳар хил ҳажмдаги асарлар яратилган (А.Рўзиев, О.Абдуллаев, И.Назаров, М.Янгибоев, Р.қурбонниёзов).

Шундай қилиб, ҳозирги кунда республикамизда иқтисодий ва социал географиясининг икки асосий йўналиши шаклланган. Биринчи йўналиш-қишлоқ хўжалиги географияси бўлиб, у нисбатан олдинроқ вужудга келган. Агрогеографиянинг назарий масалалари, қишлоқ хўжалигини районлаштириш, ишлаб чиқиришнинг ҳудудий тизимлари ва агросаноат мажмуалари юзасидан В.М.Четиркин, З.М.Ақромов, К.И.Лапкин, А.Рўзиев, К.Абиркулов, О.Абдуллаев, М.Юсупов, Е.Умаров, А.Содиқовлар тадқиқот олиб боришган. Янги ерлар-чўл ва тоғ олди минтақаларни ўзлаштириш ва шу асосда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, ер-сув захираларидан фойдаланиш, сув омборларини қуриш ва суғориш деҳқончилиги масалалари Р.Ҳодиев, Т.Эгамбердиев, С.Саидкаримов, С.Исломов, /Ашуров, Э.Ҳошимов, Ш.Азимов, З.Золотарев, К.қурбонов, Б.Шотурсунов, Т.Шотўраевларнинг ишларида ўрганилган. Шунингдек, қишлоқ хўжалик географияси мавзусида М.Аҳмедов, М.Ёкубовларнинг ҳам номзодлик диссертациялари ёзилган.

Шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги Р.Усмонов, С.Боқиев, Х.Ҳалилова ва Ж.Мусаевлар томонидан ёритилган боғдорчилик ва узумчилик, чорвачилик, пахта етиштириш ва уни қайти ишлаш бўйича М.Маҳмудова, Х.Шосаидов, К.Гадоев, А.Холмирзаев, қ.Аллановлар номзодлик диссертацияларини ёзишган, алоҳида районлар қишлоқ хўжалигига

М.Валихонов (қўқон воҳаси), И.Ишчонов (Хоразм воҳаси)ларнинг ишлари бағишланган.

Иккинчи йўналиш –аҳоли ва аҳоли манзилгоҳларнинг география ва демография муаммолари, шаҳарлар ва урбанизация жараёнининг регионал масалалари бўйича тадқиқотлар нисбатан тарихан кечроқ вужудга келагн бўлсада, у кейинчалик жуда тез ривожланиб кетди. Ушбу йўналишнинг шаклланиши энг аввало Н.В.Смирнов фаолиятдан бошланган. Н.В.Смирнов ва Н.Г.Цапенко илмий раҳбарлигида республикамиз ва хусусан Фарғона водийси шаҳарлари бўйича кўплаб диплом ишлари бажарилган. Бунинг натижасида Н.В.Смирнов 1957 йилда Фарғона водийси шаҳарлари тўғрисидаги китобини нашр эттирган. Кейинчалик Ўзбекистон ва унинг айрим районлари-қуйи Амударё, Тошкент ва Тошкент вилояти шаҳарлари ҳақида ҳам илмий асарлар яратилди.

Аҳолининг табиий ва механик ҳаракати, оила демографияси, аҳолини башорат этиш каби муаммоларни ўрганиш айниқса М.К.қорахонов раҳбарлигида ташкил этилган Ўрта Осиёда ягона Илмий тадқиқот лабораторияси фаолияти билан боғлиқ бўлди. Ушбу йўналишнинг ривожланишида И.Муллажонов, Х.Салимов, Г.Асанов, О.Отамирзаев, М.Бўриеваларнинг ҳам хизмати катта бўлган. Аҳоли ва меҳнат ресурлари Р.А.Убайдуллаева, А.қаюмов, О.Эргашев, М.Янгибоев, И.Сафаров,Т.Жумаев, аҳоли миграцияси С.Н.Кононенко, Л.П.Максакова, Б.Маҳмудов аҳолининг табиий ҳаракати Р.Валиева, Н.Алиакбарова, М.Ўринова, А./аниевлар томонидан ўрганилган.

Ўзбекистон гарчи қишлоқ жойлар ва урбанизация жараёни нисбатан суст ривожланган мамлакат бўлсада, бу ерда шаҳар мавзуси анча олдинлаб кетган. Бу хусусда энг аввало Т.Раимовнинг хизмати катта бўлган; у киши О.Отамирзаев ва А.Солиев билан ҳамкорликда («Ўрта Осиё учлиги») қатор мақолалар ёзишган. Шунингдек, шаҳар муаммолари Э.Тошбеков,

Э.Аҳмедов, Н.Файзиев, И.Инамов, Р.Тиллаев, А.қаюмов, З.Раимжонов, Ш.Имомовлар томонидан ҳам тадқиқ қилинган. Турли иқтисодий район ва вилоятлар шаҳарлари, шаҳар агломерацияларининг шаклланиши ва ривожланиши, уларнинг экологик муаммоларига Т.Маллабоев, Н.Маматқулов, Вей Синь, У.Султонов, Р.Аҳмедов, Х.Турсунов, З.Абдалова, С.Зокировларнинг илмий ишларини бағишланган. Шу билан бирга шаҳар ва қишлоқ манзилгоҳлари айрим вилоятлар аҳоли географияси доирасида Р.Махамадалиев, М.Эрдонов, М.қодиров, Г.Ходжаева, З.Тожиева, Ш.Жумахоновлар томонидан ўрганилган., аҳоли жойлашувини бошқариш ва ижтимоий инфраструктура тўғрисида В.М.Ческидов ва В.Н.Смирновларнинг номзодлик диссертациялари ёзилган.

Юқоридаги йўналишлардан ташқари иқтисодий ва социал географиянинг бошқа муаммолари ҳам озми-кўпми тадқиқ қилинган. Жумладан, фаннинг умумназарий масалалари, иқтисодий географиянинг асослари ва долзарб муаммолари З.Ақромов, О.Отамирзаев, А.Солиев, А.қаюмов, Ш.Азимовларнинг ишларида кўрилган. Саноат географияси, минерал хом ашё ресурсларидан фойдаланиш, саноат тугуни ва ишлаб чиқариш мажмуаларининг шаклланиши юзасидан Ш.Н.Зокиров, А.Жалилов, /Холматов, У.Содиқов, Х.Маматқулов, И.Тоиров, М.Гапиров, Ф.Обидов, С.Ҳайдаров, Х.С.Мирзааҳмедов, Б.Калонов, Ю.Аҳмадалиев, Ю.Саломов, Л.Эрдоновлар тадқиқот олиб боришган. Алоҳида вилоят ва кичик ҳудудлар хўжалиги Ф.Мукминов, Э.Тоғаев ва бошқа мутахассислар фаолиятида ўз ифодасини топган. Шу билан бирга республикамизда илк бор аҳолига хизмат кўрсатиш географияси бўйича М.Назаров ва Г.Бекбулатова, фан ва илмий тадқиқотлар географиясига оид Х.Назарова, тиббиёт географияси юзасидан Н.Комиловлар ўзларининг номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилишган.

Ҳозирги вақтда мамлакатимизда иқтисодий ва социал географиянинг миллий ва регионал марказлари, илмий йўналиш ва мактаблар шаклланмоқда. Бундай марказ ва йўналишлар катта илмий салоҳиятига эга бўлган Тошкентдан ташқари Наманган, Термиз, Самарқанд, Фарғона ва қарши шаҳарларида ҳам вужудга келмоқда.

Иқтисодий ва социал географиянинг истиқболдаги ривожланиши ва вазифалари энг аввало Ўзбекистон Республикасининг сиёсий мустақиллиги ва унинг бозор муносабатларига ўтиш давридаги долзарб муаммоларидан келиб чиқади. Масалан, иқтисодиёт соҳасида: бозор муносабатларга ўтиш шароитида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш, мамалкатни иқтисодий районлаштириш ва унинг минтақавий сиёсатини илмий жиҳатдан яратиш, саноат ва қишлоқ хўжалик географиясини мулкчиликнинг турли шакллари ҳисобга олган ҳолда тадқиқ этиш, қўшма ва кичик корхоналар, эркин иқтисодий минтақа, қурилиш, транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар географиясини ўрганиш, республика ер-сув, минерал хом-ашё ва бошқа табиий ресурсларга иқтисодий жиҳатдан баҳо бериш, табиий офатлар географияси муҳим мавзулар ҳисобланади. Шунингдек, географлар мамлакатимизнинг ғалла (дон), нефт ва йўл мустақиллигига эришувидаги муаммоларнинг ечимига ҳам ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшишлари лозим.

Социал-иқтисодий муаммолар доирасида аҳоли ва меҳнат ресурсларининг ҳудудий таркиби, турли йирикликдаги шаҳар ва шаҳар агломерациялари, урбанизация жараёнини ўрганиш, савдо, маркетинг, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси бўйича тадқиқотлар кўламини кенгайтириш, табиатдан фойдаланиш ва ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишдаги экологик масалалар, аҳоли миграцияси ва бошқа мавзулар тадқиқ этилиши керак. Айни пайтда қишлоқ жойларининг

ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, бу жойларда социал инфраструктура тизимини шакллантиришга оид тадқиқотларнинг аҳамияти ҳам катта.

Фанимизнинг жаҳон андозаларига мос равишда ривожланиши ва унинг тўлақонли ижтимоий география мақомида шаклланишида социал муаммоларнинг ҳудудий жиҳатларини ўрганиш кечиктириб бўлмайдиган вазифалардан ҳисобланади. Аҳолининг яшаш шароити ва тарзи, урф-одатлари, хулқ-атвор географияси, фан, рекреация, дин, тиббиёт ва жиноят географияси шулар жумласидандир. Бундай тадқиқотлар социология, психология, этнография, ҳуқуқшунослик ва демография фанлари қиррасида бажарилади.

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришуви, унинг жаҳон ҳамжамиятида суверен давлат сифатида ўзига муносиб ўрин олиши сиёсий географияга оид мавзуларни ҳам кун тартибига қўйди. Хусусан, мамалкатимизнинг ҳорижий давлатлар билан муносабати (геосиёсати), унинг ички маъмурий-ҳудудий тузилмаси, миллий пойтахти-Тошкентнинг сиёсий функциялари ва дипломатик алоқалари, халқаро туризм, электорал (сайловлар) география каби муаммолар кенг ўрганилмоғи зарур. Шу билан бирга фан тарихи ва тарихий географияга доир тадқиқотларни ҳам олиб бориш, иқтисодий ва социал география фанининг назарий-услубий масалалари ҳамда ижтимоий экология бўйича изланишлар олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Маъруза 10. Ўрта ва олий мактабларда иқтисодий география

Режа

1. Иқтисодий география-ўқув предмети ва фан соҳаси.
2. Янги шароитда иқтисодий географиянинг ўқитилиши.

3. Олий мактабларда иқтисодий география.
4. Ўрта мактаб, коллеж ва академик лицейларда иқтисодий география.

Юзага келган сиёсий ва иқтисодий вазият барча фанлар қатори иқтисодий ва социал географиянинг ўқитилиши, унинг назарий ва амалий ривожланиши борасида қатор долзарб масалаларни олдинга сурди. Ушбу муаммоларнинг ечими энг аввало икки асосий нуқтаи назардан келиб чиқиши керак. Бу ҳам бўлса мустақиллик ва бозор муносабатларига ўтишдир.

Ўзбекистон Республикасининг дунё ҳамжамиятига алоҳида сиёсий бирлик сифатида кўшилиши унинг бу сиёсий мустақилликни таъминловчи иқтисодий имкониятларини ҳар томонлама ҳисобга олиш ва улардан тўла фойдаланишни назарда тутати. Бозор иқтисодиёти муносабатлари эса ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришга бўлган анъанавий («социалистик») қарашларни, бу йўсиндаги омил ва қонуниятларни тубдан ва қайтадан кўриб чиқишни тақозо этади. Айнан шу икки масала иқтисодий ва социал география фанининг ривожланиши ва ўқитилишидаги асосий вазифаларни белгилаб беради.

Албатта, мазкур фаннинг объекти сифатида ишлаб чиқириш кучларининг ҳудудий тарқалиши ёки таркиби сақланиб қолаверади. Унинг предмети ҳам деярли ўз ҳолича, яъни турли район ёки мамалкатларда ишлаб чиқириш кучларининг ҳудудий ташкил этиш омил ва хусусиятлари, ҳудудий социал-иқтисодий тизим (система)ларнинг шаклланишидаги қонуниятларини ўрганишдан иборатлиги ўзгармайди. Шу боис унинг асосий назарий тушунчалари (ҳудудий меҳнат тақсимоти, иқтисодий районлаштириш, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари, иқтисодий географик ўрин ва бошқалар) ўз аҳамиятини йўқотмайди.

Баъзан собиқ Иттифоқнинг парчаланиб кетиши билан илгариги барча назарий тушунчалар ҳам ўз-ўзича барбод бўлади, деган бутунлай нотўғри фикрлар учраб туради. Ваҳоланки, сиёсий тузум, унинг шакли ўзгарсада, фан фанлигича қолаверади. Фақат унинг бош тушунчалари, ўрганиладиган предмети янги социал-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан қайта кўриб чиқилиши, мослаштирилиши керак бўлади, холос. Лекин айрим фанлар борки, уларнинг фан мақомида сақланиб қолиши, туб моҳияти бутунлай ўзгаради ёки йўқолиб кетади.

Бундай фанлар туркумига ўта сиёсийлашган, илгариги социалистик (коммунистик) ғояларни уқтирадиган КПСС тарихи, илмий коммунизм, илмий атеизм кабилар киради. Иқтисодий ва социал географияда эса мазкур фаннинг айна пайтда табиий ва ижтимоий хусусияти туфайли бундай қийинчилик биров энгил кўчади. Аммо шундай бўлсада, унинг яшовчанлиги ва ҳаётийлигини сақлаб қолиш учун фаннинг мавжуд назарий масалаларини янгича, замонавий талабларни ҳисобга олиб тадқиқ қилиш ва ўрганиш керак.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда барча асосий (фундаментал) тушунчаларнинг ҳудудийлиги, аниқлиги оширилиши лозим. Чунончи, ҳудудий ёки географик меҳнат тақсимоли илгаригидек катта кўламда, «Бутуниттифоқ» миқёсда эмас, Ўзбекистон Республикаси, қолаверса, вилоят ва туманлар доирасида тўғри амалга оширилиши назарда тутилади. Худди шундай, аслида, моҳиятан тўғри бўлган ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси ғояси жуда катта, улкан (қуйи Амударё, қашқадарё ва ҳоказо) маконда эмас, балки уни нисбатан кичик ва ихчам жойларда, инфтаструктура тизими билан таъминланган ишлаб чиқариш буғинларини тўла вужудга келтирилган шароитда шакллантириш зарур. Дарвоқе, илғор хорижий мамлакатларда айнан шундай кичик ва маҳаллий

ишлаб чиқариш мажмуаларини ривожлантиришга кўпроқ эътибор берилади.

Иқтисодий географиянинг асосий тушунчаси «ҳудудий меҳнат тақсимооти» бўлса, унинг ва умуман географиянинг бош тушунчаси район, районлаштиришдир. Бинобарин, иқтисодий районлаштириш ҳам ўз кўламини, аниқлик даражасини ўзгартирган ҳолда сақланиб қолади.

Тўғри, энди Ўрта Осиё ёки Кавказорти иқтисодий райони йўқ, Белоруссия ёки қозоғистон иқтисодий райони ҳам мавжуд эмас. Ҳозир Ўрта Осиё, Болтиқбўйи, Кавказорти, Белоруссия мустақил давлатлари бор. Бас, шундай экан, иқтисодий районлаштириш мустақил давлатлар доирасида ажратилиши ва у пировард натижада ижтимоий-иқтисодий ривожланишни бошқаришга қаратилиши керак. Масалан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида иқтисодий зоналар (минтақалар), йирик, ўрта ва кичик иқтисодий районлар ажратилиши ва улар мамлакат ишлаб чиқириш кучларини тўғри жойлаштириш, маъмурий-ҳудудий тизимни такомиллаштириш ва халқ хўжалигини бошқариш сиёсати ҳамда мамлакат иқтисодий ва социал географиясини чуқур, кенг ўрганиш билан боғлиқ равишда амалга оширилиши лозим.

Шу йўсинда оламшумул урбанизация, шаҳарлар тараққиёти жараёнини ҳам маҳаллий шароит ва имкониятлардан, тарихий ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, халқ хўжалигини ихтисослашувидан келиб чиққан тарзда тушуниш тўғри бўлади. Бу жараённинг истиқболини белгилашда қайси бир Европа мамлакат даражасига қачондир етиб олиш, албатта айнан ўша ғарбий мамлакатлардаги шароитни ният қилиш қанчалик нотўғри бўлса, ҳар қандай йўл билан қишлоқларни, мавжуд шароитлардан қатъий назар, шошмашошарлик билан шаҳарлар мақомига ўтказиш, сохта (ёлғон) урбанизацияни ривожлантириш ҳам шунчалик ўринсиз ва хатодир. Уйлаймизки, Республика Президенти И.Каримов

айтганларидак, Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтишида ўз йўли бор экан, шубҳасиз, халқ хўжалиги худудий тузилишининг усутини, қовурғаси бўлган шаҳарлар, урбанизация ривожланишининг ҳам ўзига хос йўли мавжуд. Вазифа – айнан шу йўллارни аниқлаш, уларни илмий жиҳатдан тўла асослаш ва амалиётга тўғри татбиқ этишдан иборатдир.

Иттифоқ йўқолиши билан ўз элимизга эътибор кучайди. Худди тарих дарсида ўз халқимизнинг ўтмишини ўрганишдан, адабиётда ўз миллий аломаларимиз асарларидан бошлаганимиздек иқтисодий ва социал географияни ҳам ўз она юртимизни чуқур билишдан бошламоғимиз зарур. Шунинг учун ҳам ўрта ва олий мактабларда Ўзбекистон Республикасини ўрганиш ҳорижий ёки жаҳон мамлакатлари социал-иқтисодий ва сиёсий географиядан олдин бошланиши тўғридир.

Ўзбекистоннинг иқтисодий ва социал географияси курси икки асосий қисмдан иборат бўлмоғи лозим. Биринчи қисмда фаннинг объекти ва предмети, ўрганиш методлари, тарихий шаклланиш жараёни, унинг илмий-назарий асослари (худудий меҳнат тақсимоти, иқтисодий районлаштириш, худудий ишлаб чиқариш мажмуалари ва хоказо) ўқитилади.

Иккинчи блок бевосита Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ва социал географиясига бағишланган бўлиб, у ҳам ўз навбатида икки қисмдан тузилиши мақсадга мувофиқ. Бу ерда аввал республика иқтисодий географк ўрни, унинг табиий шароити ва фойдали қазилмалари, иқлим ва ерсув захирмалари, аҳолиси ва меҳнат ресурслари, халқ хўжалигининг тармоқлар таркиби ва асосий тармоқларининг иқтисодий географик тавсифи берилиши керак. Мазкур қисм ўзбекистон Республикасининг иқтисодий районлаштириши билан ниҳоясига етса, унда том маънодаги географик қисмга «кўприк» ясалган бўлади.

Демак, республика иқтисодий ва социал географиясининг ўқитилишида умумназарий, мамлакат халқ хўжалиги тармоқларидан кейин

унинг иқтисодий районларига ўтилади. Ўзбекистон ҳудуди бу борада, энг аввало, 4 та асосий иқтисодий минтақа ёки зонага ажратилади: Марказий (Тошкент), Шарқий (Фарғона), Жанубий-/арбий ва қуйи Амударё ёки Шимоли-/арбий минтақалари. Бу минтақалар иқтисодий районлардан, улар эса вилоят кўламидаги районлардан ташкил топади. Шу билан бирга ҳудуди катта ва ички хўжалик тузилиши мураккаб бўлган вилоятларда (масалан, қорақалпоғистон Республикаси, қашқадарё, Навоий, Сурхондарё қабиларда) янада кичикроқ социал-иқтисодий районлар ажратилиши мақсадга мувофиқ. Энг қуйи босқичда эса 160 дан ортиқ қишлоқ маъмурий районлари (туманлари) туради ва уларнинг социал-иқтисодий географиясини ўрганиш ҳам катта вазифа ҳисобланади. Бу борада мактаб ўқувчилари хусусан ўзлари яшаб турган туман географиясини яхши билмоқлари зарур.

Ҳозирги замон талабларига кўра иқтисодий ва социал географиянинг ўқитилишида бир қатор асосий йўналишлар борки, улар сиёсий, социал, экология, иқтисодий, тарих ва географиялаштиришдан иборатдир. Ҳар бир дарс мазмуни худди шу масалалар билан бойитилиши керак. Иқтисодий ва социал географиянинг ўқитилишида ҳозирги куннинг сиёсий масалалари, экологик вазияти, аҳолининг яшаш тарзи ва даражаси, унга хизмат кўрсатувчи тармоқлар, миллий урф-одатларнинг (менталитетнинг) ҳудудий хусусиятлари, шунингдек, бозор иқтисодиётига молик асосий тушунчалар ўқувчиларга ёритилиб бериши зарур. Шу ўринда ўлкамизнинг тарихига ҳам эътибор кучайтирилиши мақсадга мувофиқдир. Тарих ва географиянинг (замон ва маконнинг) бир-бири билан боғлиқлигига қарамай, географиянинг биров бўлсада тарихи бору, тарихимизнинг географияси ёки тарихий география йўқ ва у яратилиши керак. Дарҳақиқат, араблар ёки мўғуллар истилоси давридаги, соҳибқирон Амир Темури ёки

хонликлар вақтида юртимизда хўжалик тармоқларининг аҳволи ва уларнинг ҳудудий тузилишини биз ҳали деярли билмаймиз.

Юзаки қараганда, географиянинг географиялаштириш ибораси кулгили ҳисобланади. Аслида эса бу ерда ҳудудни янада чуқурроқ жойларни ҳар томонлама ва катта масштабни ўрганишлар назарда тутилади. қизиғи шундаки, биология фани кичик бир мавжудотларни, ҳужайрани махсус асбоблар (микроскоп) ёрдамида катталаштириб ўрганади. Географияда эса катта ҳудуд-бутун Ер курраси, мамлакат ёки вилоят бир парча қолғозга тушурилиб қаралади. Бу мазмунда айтмоқчимизки, географияда янада анъанавий, катта масштабни комплекс тадқиқотларга ўтиш вақти келди. Жумладан, ўқувчиларнинг географик фикрлашлари мактаб географик майдончаси, ўзлари яшаб турган хўжалик, туман ва вилоят географиясидан бошланиши лозим.

Маълумки, географик фикрлаш, географик маданият турли ҳудудий кўламдаги ҳодисаларни бир-бири билан алоҳадорликда ўрганишда шаклланади. У айти пайтда глобал (оламшумул) ва аниқ, комплекс, ҳудудий (регионал) бўлмоғи лозим. Шу давргача биз улкан, жуда йирик ҳудудларни ўрганиш билан шуғулландигу, ўз юртимизнинг нақадар ранг-баранглигини ўқитмадик. Гап шундаки, илгари Ўзбекистон собиқ Иттифок ҳудудида кичик бир жой эди, энди эса унинг ўзи бир дунё! Ана шу дунёни, мустақил мамлакатимиз, жонажон Ватанимизнинг ташқи алоқалари ва ички имкониятларини, жаҳон ҳамжамиятидаги ўсиб бораётган мавқеини, хўжалик тармоқларини, шаҳар ва қишлоқларини, уларнинг ҳудудий тузилишини батафсил ўргатишимиз мустақиллигимизни янада чуқурроқ англаб олишимизга ёрдам беради.

Мавжуд тажриба шуни кўрсатадики, географик билимнинг тўлиқ бўлиши учун фақат рақамлар ёки географик элементларни (номенклатур география) ёдлаб олиш етарли эмас. Аксинча, бундай ёндашиш

зарарлидир. Худди шундай-у ёки бу жой географиясини ўрганишда маъмурий чегарани «Хитой девори» сифатида қараш ҳам хатодир. Чунки, шу маъмурий чегара ортида ҳам табиат, аҳоли жойлашуви, хўжаликнинг ихтисослашуви деярли шундай (масалан, Фарғона водийсини ёки қайси бир қишлоқ туманини ўрганишда). Демак, географияда ҳам система – структура ёки тизим – таркиб услуби яхши ва тўғри қўлланилиши лозим. Айтмоқчимизки, ўрганилаётган объект-туман, вилоят ёки хўжалик тармоғи айнан бир пайтда ҳам «ёпиқ», ҳам «очиқ» тизим сифатида унинг яхлит бир бутунлиги ва, ўз навбатида, турли қисмлардан иборатлиги, ташқи ва ички, тик ва ётиқ (горизонтал) алоҳалар мавжудлиги ўқувчиларга сингдирилиши зарур.

Географик билимдонлик мезони беҳисоб рақамларни ёдлаб олиш билан эмас, балким ҳудудий қонуниятларни аниқлаш билан белгиланади. Шу ўринда, масалан, мазкур фаннинг бош масаласи географиями ёки жўғрофия, океанми ёки уммон каби бемаҳсул баҳслардан воз кечиш керак. Аксинча, ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий тузилиши ва таркиби, табиий бойликлар, аҳоли ва хўжалик тармоқларининг жойлашуви, улар ўртасидаги қонуний алоҳадорликларни ўрганиш муҳимроқдир.

Албатта, давлат тили мақомига эга бўлган ўзбек тилининг софлиги, нафис ва жозибалигини тиклашимиз ва сақлаб қолишимиз зарур. Аммо тилимизни энг аввало хорижий (ажнабий) сўзлардан тозалаш керак, халқаро мазмунга эга бўлган илмий тушунча ёки атамалардан эмас. Шу билан бирга шаҳар ва қишлоқлар, дарё ва кўлларни илк тарихий номларига қайтариш лозим. Лекин Солдатский-Аскарлик, Красногорскийни қизилтоғ Жилгородокни «яшаш шаҳарчаси»га тўғридан-тўғри ўгириш ҳам кулгили ҳолдир. Агар уларнинг эски номи бўлмаса, ўз ҳолича қолавергани маъқул, чунки бу ҳам тарихдир. Худди шундек, иқтисодий районларни иқтисодий ноҳия ёки туман шаклида ҳам ишлатиш ҳам ўта нотўғридир. Агар жуда

харур бўлса ноҳия ёки туман атамаларини фақат қуйи маъмурий бирликларга - қишлоқ районларига нисбатан қўллаш мумкин, холос. қолган барча ҳолларда маълум умумийликка эга бўлган реал ҳудудий борлиқлар райондир.

География фанининг имкониятлари катта. Улардан тўла фойдаланиш умуминсоний аҳамиятга молик. Зеро, бу фаннинг тарбиявий, миллий мафқурани шакллантиришда роли беқиёсдир. Ушбу фаннинг серқирралиги, бир қарашда бутун бир ҳудудий мавжудотни тўла ва уни ички хусусиятлари билан қамраб олиши барча «қўшни» фанлар билан алоқада бўлишини тақозо этади. Чунончи, ҳозирги пайтда географиянинг тарих, сиёсат, иқтисодиёт, психология, социология, демография сиёсатшунослик ва бошқалар қиррасида ўрганилиши унинг янги-янги йўналишларини очиб беради.

Географик ўрганишнинг асосий мақсадларидан бири ҳар бир жойнинг у ёки бу соҳага қулай ёки ноқулайлигини аниқлашдан иборатдир. Шу боис, айтиш мумкинки, табиатда умуман, мутлақ ёмон жой йўқ, балки ёмон ёки нодон географ бордир. Ахир, тоғ ҳам яхши, текислик ҳам, куруклик ҳам, сув ҳам, шаҳару-қишлоқ ҳам яхши. Бундай геопара (геожуфтлик) айниқса, биргаликда, ўзгача яхши ва улар оламнинг борлиги ва бутлиги, яхлитлиги ва ҳаракатчанлигини таъминлайди. Иқтисодий география ҳам табиий географиядек ҳудудий нотекистиклар, нобаробарлик билан шуғулланади. Чунки, ҳамма жой бир хил бўлганда, географиянинг ўзи ҳам бўлмасди. Худди шундай, бутун ўтмиш айнан бир-бирига ўхшаш йиллар ва кунлардан иборат бўлганда, тарих ҳам бўлмас эди. Аммо иқтисодий географиянинг илгариги ривожланишида биз фақат ана шу нотекистикларни (аҳоли жойлашуви, урбанизация жараёни, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва б.) оптималаштиришга, текислашга (нивелирлашга) ҳаракат қилар эдик. Аслида эса, айниқса ҳозирги бозор

муносабатлари шароитида ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг негизида макондаги тенгсизлик, ҳудудий нобаробарлик, ҳудудий рақобат ётади.

Мадомики мутлоқ ҳудудий тенглик, биртуслик йўқ экан, географиянинг бош мақсади ана шу ҳудуднинг ички хусусиятларини, уларнинг келиб чиқиш сабаб ва қонуниятларини ўрганишдан иборатдир. Ўқувчиларнинг ҳам айнан шу йўналишда географик фикрлашларини шакллантириш лозим.

Ҳар қандай фаннинг ўқитилиши авваламбор ўқув дастурлари маърузалар матни ва қўлламаларисиз бўлмайди. Бу борада иқтисодий ва социал география олдида талайгина муаммолар мавжуд. Гап шундаки, ҳозирги кунда давлат тили-ўзбек тилида умумтаълим мактабларида ҳам, ўрта махсус ва олий юртларида ҳам ушбу ўқув предмети бўйича дарсликлар жуда оз. Саккизинчи синф учун фақат З.Ақромов ва П.Мусаевларнинг «Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий жуғрофияси» ва олий ўқув юртлари талабларига мўлжалланган Г.Асанов, М.Набихонов, И.Сафаровлар ҳамкорлигида ёзилган «Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жуғрофияси» бор, холос. Яқинда ташкил қилинган коллеж ва академик лицейларда эса аҳвол янада мураккаброқ -ҳозирча уларда география ва шу жумладан иқтисодий география қай даражада ва йўналишда ўқитилиши унча аниқу-равшан эмас.

Айтиш лозимки, иқтисодий географиядан дарслик ёзиш ўта маъсулятли ва мушкул иш; ушбу фаннинг ўзига хос хусусиятлари-ҳаракатчанлиги (динамиклиги), сиёсат ва статистика, экология билан алоқадорлиги ҳар қандай дарслик олдидаги қийинчиликларга сабабчи бўлади. Унинг устига, ўтиш даврида иқтисодий ривожланишнинг унча барқарор эмаслиги, пулнинг бироз кадрсизланиши оқибатида маҳсулот қийматининг турли йиллардаги реал ҳолатини ўзгарувчанлиги,

горизонтал алоқалар (ишлаб чиқариш кооперацияси)нинг вақтинча бузилганлиги оқибатида баъзи соҳаларда ўсишнинг деярли тўхтаб қолганлиги каби масалалар дарслик муаллифларини ниҳоятда қийин вазиятга туширади. қолаверса, аввалги бандларда таъкидлаганимиздек, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ижтимоий ва ҳудудий шакллари: мужассамлвшув, ихтисослашув, кооперация (ҳамкорлик), комбинатлаштириш, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари, саноат парки ва тугунлари, ўсиш кутб ва марказлари, технополис, ягона иқтисодий макон, агросаноат мажмуалари, инфраструктура тузилмасига ўхшаш анъанавий ва замонавий тушунчалар янгича талқин қилинишни талаб қилади.

Ана шундай шароитда яратилган ўқув дарсликларида баъзи бир камчиликлар бўлиши табиий. Чунки, бу соҳада, яъни илмий мафкура ва дунёқарашда ҳам ўзига хос ўтиш даври кечмоқда. Бинобарин, республикамиз иқтисодий географиясининг чуқур ва кенг, унинг ички турли-туманлиги ва бойликлари, ранг-баранглигини тўлақонли даражада таърифловчи ва тавсифловчи ҳаммабоп дарсликларни тайёрлаш барчамизнинг олдимизда турган асосий масаладир. Шу боис келажакда янги-янги, такомиллашган дарсликлар турининг кўпайиб бориши, аста-секин Ўрта Осиё давлатлари ва ҳатто дунё мамлакатлари иқтисодий ва сиёсий географияси тўғрисида ҳам дасрликлар яратилиши айни муддаодир.

Шу билан бирга турли хўжалик тармоқлари ва ҳудудларига бағишланган ўқув қўлланмалар ва методик кўрсатмаларни тайёрлаш ҳам катта амалий аҳамиятга эга. Чунончи, саноат, қишлоқ хўжалиги, шаҳарлар ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географиясига оид ҳамда алоҳида вилоят ва иқтисодий районлар таърифига доир ўқув қўлланмаларининг

яратилиши ўқувчи-талабалар билимларининг кенгайиши ва мустақамланишига ёрдам беради.

Ҳозирга қадар айрим ҳудудлар-Самарқанд Хоразм, Наманган, Сурхондарё, қашқадарё, Бухоро ва бошқа вилоятлар географияси тўғрисида ҳар хил ҳажмдаги қўлланмалар тайёрланган. Ҳатто қибрай туманининг иқтисодий ва ижтимоий харитаси ҳам нашр этирилган. Бу, албатта, таҳсинга лойиқ ишлардир.ва улар Ватан географиясини чуқурроқ ўрганишга асос бўлиб хизмат қилади.

Собиқ Иттифоқ давридаги олий ўқув юртлари дастурларида «Ўз ўлкасини ўрганиш»га ҳам соат ажратиларди ва ўлка сифатида Ўзбекистон тушуниларди. Энди эса геосиёсий вазият тамомила ўзгарди: ватанимиз том маънода Ўзбекистон, ўлкамиз эса яшаб турган жойимиз-вилоят ва районлар бўлди. Демак, уларни ҳам атрофлича ўрганиш вақти етди, зеро, «Ватан остонадан бошланади» дейишади.

Аммо, талаба ва ўқитувчиларимизга бу хусусда ҳамма вақт нимадир етишмай келган: авваллари соат етишмаган бўлса, энди эса ўқув материаллари кам. қолаверса, мамлакат географиясини ўқитиш учун ҳозирча ўқув харита ва атласлар ҳам оз. Шунинг учун умумий ўрта, ўрта махсус ва олий мактаблар олдида турган долзарб муаммолар ҳам ўз ечимини топмоғи лозим.

Дарсликлар мазмунида ва ўқитиш жараёнида география, шу жумладан иқтисодий географиянинг ўқув предмети ва унинг айна пайтда алоҳида фан эканлиги, таълим-тарбия билан биргаликда илму-фан элементлари ҳам юқорига борган сари кўпайиб ва чуқурлашиб бориши керак. Айтмоқчимизки, талабалар иқтисодий географияни фақатгина дунё борлиғини билиб олувчи оддий ўқув предметигина эмас, балки бу борлик сирлари ва қонуниятларини ўргатувчи алоҳида ва замонавий фан даражасида ҳам англамоқлари зарур.

Республикамизда 1997 йилда қабул қилинган Таълим тўғрисидаги қонун ва кадрлар тайёрлаш бўйича Миллий дастурни амалга ошириш олинадиган билимларнинг анча «ёшариши» ва замонавийлашувини назарда тутди. Мамнунлик билан қайд этиш жоизки, ҳозир ҳам мамлакатимиз вакиллари турли фанлар бўйича ўтказилаётган халқаро ўқув олимпиадаларида юқори кўрсаткич ва натижаларга эришмоқдалар. Бу, албатта, ўқитувчиларимизнинг ўз касбига фидойлиги, сидқи дилдан хизмат қилишлари маҳсулидир.

Шубҳасиз, эришилган ютуқлар ўзимизники, улар келажаги буюк бўлган Ўзбекистон учун хизмат қилади. Шу билан бирга умумтаълим мактабларда, коллеж, академик лицей ва олий ўқув юртларида билим ва илм, таълиму фан муштараклигини таъминлаш, уларни ўзаро уйғунлаштирилган ҳолда олиб бориш керак.

Билим олиш узлуксиз жараён, унинг доираси киши ҳаёти давомида кенгайиб бораверади. Айни вақтда тобора катталашган билим доираси шунга мувофиқ, янади каттароқ ноаниқликка, мавҳумликка тақалаверади. Демак, қанча кўп билсак, яна ундан ҳам кўпроқ билмаслигимиз, била олмаслигимиз аён бўлаверади.

Билим кенгайиб бориши, тўпланиши ва йиғилиши, бинобарин, у миқдори кўрсаткичлар билан белгиланса, илму фан олган билимларни таҳлилу ташҳис, чуқур идрок ва мушоҳада қилиш каби сифатий мезон билан ифодаланади. Тўпланган билим «қайта ишлангандан» (илмий монография, дарсликлар ёзиш, аспирантлар тайёрлаш ва бошқа шаклларда) сўнг, яъни сабаб-оқибат алоқадорлиги, объектив қонуниятларни англаб олинганидан кейингина у фанга, илму-амалга айланади. Шу нуқтаи назардан илм билимнинг натижасидир; билим ўзининг кенглиги билан, илм эса чуқурлиги билан тавсифланади. Билим тоғ бўлса, илм унинг

чўққисидир, билим агар океан бўлса, илм унинг энг чуқур нуқтасидир. Илм муайян тартибга ва тизимга солинган билим демакдир.

Муайян йўналишдаги илмий-тадқиқот ишлар, назарий-услубий ва методик асослар мажмуаси алоҳида фанларнинг шаклланишига олиб келади. Бу ўринда фан илмнинг ҳосиласидир.

Бироқ билимни киши фақат китобдан эмас, балки ҳаётдан олиши ҳам зарур, зеро ҳаёт мактаби, кундалик жонли мушоҳада баъзан барча манбалардан ҳам муҳимроқ ва бойроқ. қолаверса, китоб ҳам қачондир объектив борлиқ, ҳаётдан олинган. Аммо, билимдон кишиларнинг ҳамалари ҳам илм чўққиларига эришавермайди, олим бўлиш даражасига етишмайди. Бу янада машаққатлироқ ва мураккаброқ фаолиятдир. Ана шундай мушкул, айти чоғда жамият тараққиёти учун маъсулиятли ва шарафли ишларга ҳам ўқувчиларимизни, иқтидорли талабларни жалаб қилиш ва тайёрлаш замон тақазосидир.

Саволлар

1. Иқтисодий географиянинг олий мактабларда ўқитилишидаги умумий муаммолар қайси?
2. Иқтисодий географиянинг ўқитилишида қандай йўналишлар бор?
3. Ўзбекистонда иқтисодий ва социал география предмети Ўрта мактабларда қандай ўқитилмоқда?
4. Дарслик ва ўқув қўлланмаларининг аҳволи қандай?

АДАБИЁТЛАР

1. Бабурин В.Л., Мазуров Ю.Л., Географические основы управления. М, 2000
2. Голубчик М.М., Евдокимов С.П., Максимов, Г.И., История географии- (Смоленск, 1998)
3. Григорьев А.Г. География в современном мире.-М, Просвещение, 1999.
4. Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шароитлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т:Ўзбекистон, 1997.
5. Машбиц Я.Г. Основы страноведения.-М: Просвещение, 1999.
6. Максаковский В.П. Историческая география мира.-М., 1999.
7. Прохоров Б.Б. Прикладная антропоэкология.-М., 1998.
8. Ратанова М.П. Экологические основы общественного производства.- Смоленск, 1999
9. Саушкин Ю.Г. Экономическая география: теория, метод, практика.- М:Мўсль,1978.
10. Солиев А., Маллабоев Т. Иқтисодий ва социал географияда айрим қонуниятларни ўрганиш методикаси. -Т.,1988.
11. Солиев А. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг долзарб масалалари.- Т., 1995.
12. Солиев А. Маҳмадалиев Р.Ў. Иқтисодий география асослари.-Т., 1996
13. Солиев А., қаршибоева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари.-Т.,1999.
14. Шаригин М.Д. Основные проблемы экономической и социальной географии.-Пермь,1997.

М У Н Д А Р И Ж А

- Сўз боши.
- Маъруза 1. Иқтисодий ва социал географиянинг ҳозирги замон мазмуни.
- Маъруза 2. Бозор иқтисодиёти ва иқтисодий география.
- Маъруза 3. Иқтисодий ва социал география фанининг асосий принциплари: худудийлик ва комплекслик.
- Маъруза 4. Иқтисодий географияда тарихийлик, экологик ёндошув ва демографик принцип.
-
- Маъруза 5. Иқтисодий районлаштиришнинг долзарб муаммолари.
- .
- Маъруза 6. Саноат ишлаб чиқаришининг ижтимоий ташкил этиш муаммолари.
- Маъруза 7. Демографик жараёнлар ва ижтимоий-иқтисодий муаммолар (Ўрта Осиё республикалари материаллари асосида). . .
- .
- Маъруза 8. Ўрта Осиё мамлакатларида аҳоли жойлашуви муаммолари.
- Маъруза 9. Ўзбекистонда иқтисодий ва социал география фанининг ривожланиши.
-
- Маъруза 10. Ўрта ва олий мактабларда иқтисодий география. . . .
- .
- Адабиётлар.

Наманган Давлат Университети «География»

кафедраси доценти, география фанлари

номзоди Ш.З.Жумахоновнинг илмий

ва педагогик фаолияти.

Жумахонов Шавкатжон Зоиржонович 1972 йилда туғилган. 1989-1994 йилларда Наманган Давлат Университетининг география-биология факультетини имтиёзли диплом билан тамомлаб, география-биология ўқитувчиси ихтисослигига эга бўлган.

1994-1997 йилларда Наманган Давлат Университетининг «География» кафедрасида кундузги бўлим аспирантурасида таҳсил олди. Ўзбекистон Миллий университетининг «Минтақавий иқтисод ва ижтимоий география» кафедрасининг мудири г.ф.д..проф. А.Солиев раҳбарлигида илмий тадқиқотлар олиб бориб, 1998 йилда Ўзбекистон Миллий Университетининг (ТошДУ) география факультети қошидаги Ихтисослашган Кенгашда 11.00.02 –иқтисодий ва ижтимоий география мутахассислиги бўйича «Наманган вилояти аҳолиси ҳудудий таркибини такомиллаштириш» мавзусида номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди.

Шу билан бирга у 1994-2004 йилларда Наманган Давлат Университетининг «Миллий иқтисодиёт ва бозор муносабатлари» ва «География» кафедраларининг ўқитувчиси, катта ўқитувчи, доцент лавозимларида фаолият кўрсатиб келмоқда. Педагогик фаолияти давомида талабаларга «Иқтисодий географияга кириш», «Экология асослари», «Биогеография ва экология асослари», «Иқтисодий

географиянинг замонавий муаммолари», «Иқтисодий географик башорат» «География тарихи ва методологияси» каби фанлардан маъруза, амалий машғулотларни замон талабларига мос равишда олиб боради. Унинг муаллифлигида «Иқтисодий ва социал география асослари», «Экология асослари ва табиатдан фойдаланиш» каби ўқув қўлланмалар, «Қўшма корхоналар географияси» монографияси ва 50 дан ортиқ илмий –услубий мақолалар чоп этилган.